

EL SISTEMA DUAL DE L'ESCRITURA IBÈRICA SUD-ORIENTAL

Resum: Aquest article planteja l'existència d'un sistema dual en el signari ibèric sud-oriental similar al ja conegut en el signari ibèric nord-oriental, però més extens, atès que a més d'afectar als signes sil·làbics oclusius dentals i velars, també afecta almenys una de les sibilants, una de les vibrants i a la nasal. Pel que fa a l'origen de les escriptures paleohispàniques, aquesta troballa qüestiona la hipòtesi tradicional que defensa la derivació directa entre els dos signaris ibèrics i permet plantejar que el dualisme estigués almenys ja present en el primer antecessor comú d'aquests dos signaris.

Paraules clau: Llengua ibèrica, escriptura ibèrica, sistema dual, escriptures paleohispàniques.

Abstract: This article discusses the existence of a dual system in the southeastern Iberian script similar to that already known in the northeastern Iberian script, but more extensive, as well as affecting the occlusive dentals and velars syllabic signs, it also affects at least one of the sibilants, one of the trills and the nasal signs. As regards the origin of the Paleohispanic scripts, this finding challenges the traditional assumption that advocates direct derivation between the two Iberian scripts and allows us to suggest that dualism was already present in at least the first common ancestor of these two scripts.

Key words: Iberian language, Iberian script, Iberian inscription, Paleohispanic scripts.

Resumen: Este artículo plantea la existencia de un sistema dual en el signario ibérico suroccidental similar al ya conocido en el signario ibérico noroccidental, pero más extenso, puesto que además de afectar a los signos silábicos oclusivos dentales y velares, también afecta al menos a una de las sibilantes, una de las vibrantes y a la nasal. Por lo que respecta al origen de las escrituras paleohispánicas, este hallazgo cuestiona la hipótesis tradicional que defiende la derivación directa entre los dos signarios ibéricos y permite plantear que el dualismo estuviese al menos ya presente en el primer antecesor común de estos dos signarios.

Se ofrece una breve versión del artículo en castellano al final del texto.

Palabras clave: Lengua ibérica, escritura ibérica, sistema dual, escrituras paleohispánicas.

INTRODUCCIÓ¹

El sistema dual del signari ibèric nord-oriental, que diferencia els sil·labogrames sords dels sonors, va ser identificat per Joan Maluquer de Motes (1968, 53) quan va detectar en un dels ploms d'Ullastret (C.2.1) que d'alguns dels sil·labogrames n'apareixien dues variants diferenciades per la presència d'un tret addicional (𐌂/𐌃 - **ka/ga**, 𐌄/𐌅 - **ki/gi**, 𐌆/𐌇 - **te/de**, 𐌈/𐌉 - **po/bo**, etc.). La verificació del sistema es

¹ Agraïixo els comentaris de Noemí Moncunill, Xaverio Ballester i Antonio M. de Faria a una versió preli-

minar del text que han contribuït a millorar el resultat final.

va produir mitjançant la comparativa amb textos llatins, grecs i ibèrics en signari grecoibèric i no va arribar fins que es va assolir una massa crítica suficient d'inscripcions de llargada adequada, quan Javier de Hoz (1985, 452) va poder establir que la marca era el tret distintiu de l'oclusiva sorda. El corrent favorable a l'existència del sistema es va anar consolidant progressivament (Mariner 1972, 284; Solier 1979, 74; Riuró 1982, 125; de Hoz 1985, 452; Sanmartí-Grego 1988, 100; Correa 1992, 253; Quintanilla 1992; Faria 1995, 79; Velaza 1996, 20; Sarrión 2001, 364; Rodríguez-Ramos 2001, 35), tot i que el fet que no s'hagués identificat alguns elements significatius, com la variant complexa de $\times$ - **ta**, l'existència de les dualitats a les oclusives labials i la postura escèptica d'Untermann (1990, 134), acceptant l'existència de variants marcades, però dubtant de quina seria la seva funció, va relegar el sistema dual a un segon pla de la investigació.

En el col·loqui de Barcelona el 2004 (Ferrer i Jané 2005) vaig proposar per una banda prescindir de les suposades dualitats dels sil·labogrames labials ($\text{*/}\text{X}$ - **po/bo**), poc productius en ibèric d'acord amb els paral·lels llatins, grecs i ibèrics en signari grecoibèric, i per l'altra identificar una de les fins aleshores variants simples (X) de $\text{*/}\text{X}$ - **bo**, com la variant complexa (sorda) de $\times$ - **ta**. Amb aquest canvi el sistema adquiria coherència i solidesa: un sistema de trenta elements amb només vint elements coneguts passava a ser un sistema de vint elements amb dinou elements coneguts, atès que la dualitat del signe $\odot$ - **ku** segueix sense estar confirmada², tant per estar poc testimoniada com per la manca de paral·lels clars. Addicionalment, el que inicialment semblava ser una innovació realitzada de forma tardana en una zona ibèrica perifèrica passava a ser una característica de les inscripcions més antigues que s'estenia més enllà dels límits inicials fins arribar a transmetre's a una de les variants de signari celtibèric (Ferrer i Jané 2005, 973; Jordán 2005, 1013). La proposta de canvi ha estat ben rebuda i el suport a l'existència del sistema dual en el signari nord-oriental és general (Rodríguez Ramos 2005, 17; Orduña 2005, 21; Velaza 2006, 279; Castilla 2006, 24; Faria 2007, 216; Moncunill 2007, 21; Pérez Orozco 2007, 91; Luján HEp 14, 175; Ballester 2008, 201; Silgo 2009, 277; Díaz 2009, 440, de Hoz 2009, 420).

		G	K	B	D	T						
A	P	Λ	Λ	I	X	X	N	∩	M	∩	Μ	∩
E	∩	∩	∩	∩	∩	∩	∩	∩	∩	∩	∩	∩
I	∩	∩	∩	∩	∩	∩	∩	∩	∩	∩	∩	∩
O	∩	∩	∩	∩	∩	∩	L	∩	?			∩
U	∩	∩	∩	∩	∩	∩			∩	∩	∩	∩

FIGURA 1. *Variants principals d'un possible signari nord-oriental dual*³

² Les oposicions que més probablement la representessin fossin el cercle sense punt, respecte el cercle amb punt i el cercle amb punt respecte del doble cercle, amb punt o sense.

³ Al signari tradicional li he afegit la dualitat de les vibrants que es justifica en aquest article. El sig-

ne F que apareix entre els pendents d'identificar, apareix al signari del Castellet de Bernabé (Llíria) com a parella de **I** (Ferrer i Jané, 2009, Annex I) i es documenta amb certa claredat a les inscripcions del Puig de Sant Miquel (Llíria) amb un valor vocàlic associat sempre a la lateral.

En aquest treball defensaré l'existència també d'un sistema dual en el signari ibèric sud-oriental, similar al conegut en el signari ibèric nord-oriental, però no idèntic, atès que, tot i que és compatible amb la distinció de la sonoritat dels sil·labogrames oclusius, la marca en el signari sud-oriental sembla ser el tret distintiu de l'oclusiva sonora, a la inversa que en signari nord-oriental. A més, en el signari sud-oriental afecta també almenys a signes que representen sons nasals, vibrants i sibilants.

ESTAT DEL DESXIFRAMENT DEL SIGNARI IBÈRIC SUD-ORIENTAL

A diferència del signari nord-oriental, al signari sud-oriental encara hi ha molts signes sense valor consensuat, circumstància que dificulta l'anàlisi dels textos per determinar la validesa de la proposta realitzada. A la figura 2 s'indiquen els signes que al meu parer es poden donar per identificats, mentre que apareixen en el requadre inferior els signes que considero que encara no es poden donar per identificats.

		G	K	B	D	T						
A	Λ	Λ Λ Λ	∩	Ж	X +	N	∩	Ν	∩∩∩			
E	○	∩ ∩ ∩	∩	≡ ≡ ≡	≡	≡	≡	Ŕ	Ŕ	Ŕ	R	∩
I	∩	ϕ ϕ ϕ ϕ	↑	⊙ ⊙ ⊙ ⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	S	≡
O	≡	≡ ≡ ≡	□				L	1	?			
U	∩			∩ ∩	Δ Δ	Δ						

FIGURA 2. Variants principals d'un possible signari sud-oriental dual⁴

Per als signes Λ - **a**, ∩ - **i**, 1 - **l**, ∩ - **n**, ϕ - **ŕ**, ≡ - **s**, ⊙ - **ś**, † - **ta**, Δ - **tu**, Λ - **ka**, ∩ - **ke** i ≡ - **ko** hi ha hagut quasi unanimitat sobre el seu valor des dels primers estudis (Gómez-Moreno 1943, 1961; Bahr 1948, P. Beltrán 1954, 1962; Caro Baroja 1954; Schmoll 1961; Tovar 1961; Maluquer 1968; Fletcher 1982). Entre els estudis més recents (de Hoz 1976, 1986, 1994; Correa 1985, 2004; Silgo 1989; Untermann 1990; Faria 1990-1991; Rodríguez Ramos 2002) també hi ha quasi unanimitat pel que fa a la identificació dels signes ≡ - **o**, ⊙ - **ti**, ∩ - **u**, ○ - **e** i ↑ - **bi**. Hi ha un grup de signes sobre els quals encara no hi ha consens, però per als quals, al meu parer, hi ha arguments suficients per acceptar alguna de les propostes realitzades. És el cas de les propostes que assignen el valor **ki** al signe ϕ (de Hoz 1981, 477; Faria 1990-1991, 82; Rodríguez Ramos 2002, 235), el valor **be** al signe ∩ (Untermann 1990, 143; Faria 1991, 193; Rodríguez Ramos 2002, 232; Correa 2004, 88; Velaza 2007, 275); el valor **ba** al signe ∩ (Untermann 1990, 143; Faria 1991, 193; Rodríguez Ramos

⁴ Els signes s'han dibuixat en la forma canònica de dreta a esquerra, independentment de la direcció del text

a la inscripció d'on procedeix. Més d'una tercera part dels textos sud-orientals estan escrits d'esquerra a dreta.

2002, 232; Velaza 2007, 275; amb dubtes Correa 2004, 91); el valor **r** al signe $\aleph$ (Untermann 1990, 142; Faria 1991, 193; Correa 1993-1994; Rodríguez Ramos 2002, 232; Velaza 2007, 275) i el valor **te** pel signe $\aleph$ (Hoz 1976, 264; Faria 1990-1991; Rodríguez Ramos 2002, 233; Correa 2004, 92).

Hi ha un parell de signes poc freqüents per als quals prefereixo intercanviar els valors que habitualment se'ls assigna. Així interpreto $\square$ amb el valor **bo** i $|||$ amb el valor **bu**, per tal de mantenir la coherència amb el vocalisme del sil·labograma $\square$ en el signari sud-occidental, tot i que l'alternança de valors o/u, de produir-se, s'hauria de considerar natural. La transcripció de $\square$ amb el valor **bo** és seguida per Correa (1985) i Untermann (1990, 144) en el signari sud-occidental, seguint Schmoll (1961), però no en el sud-oriental, on Untermann considera que podria ser una variant del signe $\aleph$, mentre que Correa (2004, 91) el manté en el grup de signes sense identificar, com també fa de Hoz (2005, 370). Per Faria (1991, 193) el seu valor seria **bu**, com en el signari nord-oriental. Per Rodríguez Ramos (2002, 238) podria ser tant **bo** com **bu**, però llegeix **bo** a G.7.2B. Per Silgo (1989, 178), que segueix Fletcher (1982, 16), aquest signe representa el valor **bu**. Cal dir que és un signe poc freqüent i que els paral·lels potencials són escassos. En favor del valor **bo** cal esmentar la llegenda indígena de les monedes de Salacia (Alcácer do Sal): ζ *beuiboí* (A.97), atès que el final IPO és característic dels topònims de la zona. Pel que fa al signe $|||$, la majoria d'investigadors (de Hoz 1976, 257; Untermann, 1990, 142; Faria 1991, 193; Rodríguez Ramos 2002, 233; Correa 2004, 86) consideren que és una variant de $\ast$ en la qual per simplificació han desaparegut els traços diagonals, i el traç central s'ha dividit en dos, motiu pel qual l'interpreten amb el valor de **bo**. Aquest signe només es documenta al nom de la seca $i|||lka$ i a un dels magistrats d'aquesta mateixa seca, $|||dilkos$. Ambdós paral·lels són contradictoris, per una part OBVLCO seria un indicati favorable a interpretar aquest signe amb valor **bu**, mentre que BODILCOS seria un indicati favorable a interpretar aquest signe amb valor **bo**.

Més problemàtica per tractar-se d'un signe poc freqüent és la identificació del signe $\uparrow$, per alguns investigadors el seu valor seria assimilable al de **e** (Untermann 1990, 145; Faria 1991, 193; Rodríguez Ramos 2002, 238), mentre que per d'altres seria **ti** (Fletcher 1982, 16; Silgo 1989, 178; De Hoz 1993, 637). Al meu parer, hi ha altres signes que molt probablement ja representen aquests valors, o per **e** i $\oplus$ per **ti**. Així doncs, tot i que els paral·lels que s'aconsegueixen amb el valor **e** són convincents, el valor concret de $\uparrow$ al meu parer encara no es pot donar per identificat, com tampoc fa Correa (2004, 93): a vegades podria correspondre estrictament a **e**, $\aleph^>I\uparrow s$ (G.7.2B) / *kules* i $s^{\uparrow}kel$ (G.7.2B) / JIRSECEL(TS), potser també seria el cas de $s^{\uparrow}kel$ (G.7.2B) / *sikil* (G.7.2A1), amb doble canvi **e/i**, i en algun cas també podria correspondre a **a**, $\uparrow rikañ$ (G.7.2A1) / *ařikañ* (G.7.2A1).

També problemàtica és la identificació del signe $\aleph^>$ que per alguns investigadors seria una simple variant de $\aleph$ (Rodríguez Ramos 2002, 237; Correa 2004, 86) mentre que per d'altres tindria el valor de **ku** (Untermann 1990, 145, nota 64; Faria 1990-1991, 78), tenint en compte el possible paral·lel $\aleph^>I\uparrow s$ (G.7.2B) / *kules*. Tot i que aquest paral·lel és plausible, el fet que aquesta variant només es documenti en una ocasió i que el possible paral·lel contingui un segon signe conflictiu obliga a ser prudents. Per Fletcher (1982, 48) seria un nexa entre **a** i **ko**.

El valor del signe $\downarrow$ al meu parer encara no es pot donar per identificat, com tampoc fa Correa (2004, 92): els valor proposats per a aquest signe són **ki** (de Hoz 1976, 259; Silgo 1989, 177; Untermann 1990, 141; Faria⁵ 1991, 193), **ku** (Rodríguez Ramos 2002, 236) i **te** Velaza (2007, 275). Cri-

⁵ Faria justifica l'ús de signes homòfons en la seva proposta, $\downarrow$ - Φ , bé perquè el primer signe representés un valor consonàntic /k/ i el darrer el sil·làbic /ki/ (Faria

1991, 195) o bé perquè el primer representés la sonora /gi/ i el darrer la sorda /ki/ (Faria 1995, 79).

da l'atenció l'alternança d'aquest signe amb el signe Λ - **ka** com a morf que segueix a antropònims, especialment quan aquests van seguits d'una quantitat, tal com passa al text B del plom G.7.2 de La Bastida amb els antropònims acabats per vocal. Potser aquesta alternança podria indicar una certa compatibilitat, tant funcional, com potser també pel valor representat, entre els morfs representats pels signes $\uparrow$ i Λ - **ka**.

El signe ξ només apareix amb claredat al plom de Gador (H.1.1). En el signari sud-occidental és un signe sil·làbic associat a la vocal /a/ al qual es sol assignar el valor **ba** (MLH IV, 144). Aquest és el valor que també li assigna tentativament de Hoz (1980, 304) en signari sud-oriental, mentre que Untermann (1990, 249) i Correa (2004, 90) el consideren un signe pendent d'identificar. Per Rodríguez Ramos (2006, 40) podria ser una variant de **ke**. Per Faria (1990-1991, 78) seria una variant de **be**. Cap de les propostes realitzades em sembla convincent, tot i que caldria esperar una certa compatibilitat amb el valor que tingui aquest signe en el signari sud-occidental.

El signe $\mathcal{D}$, per Rodríguez Ramos (2002a, 240) tindria el valor de **to**, en identificar en el text B del plom G.7.2 de La Bastida l'antropònim **boto(i)ltif**. Per Faria (1990-1991, 78) inicialment seria una variant de **ke** o una variant de **f** amb asta curta, però darrerament (Faria 2002a, 128) accepta la proposta de valor **to** feta per Rodríguez Ramos. Al meu parer aquest signe encara no es pot donar per identificat, com tampoc fan ni Untermann (1990, 145) ni Correa (2008, 287), però cal reconèixer que el paral·lel adduït és plausible i cobriria la darrera casella buida de la sèrie dental, suposant que només tinguéssim cinc caselles disponibles. Si no fos així, caldria considerar altres possibilitats, atès que amb altres valors sil·làbics de la sèrie dental també s'aconseguirien paral·lels plausibles: com per exemple un hipotètic **bodí(i)ldif**.

La possibilitat que en el signari ibèric sud-oriental existís una sisena sèrie vocàlica ha estat plantejada per de Hoz (1993, 179), en concret amb un timbre similar a **i** que marca com a **í**. En aquesta hipòtesi el signe $\mathfrak{J}$ actuaria de sisena vocal i la seva existència justificaria els doblats de sil·labogrames amb vocal **i** que defensa de Hoz: $\mathcal{D} / \mathfrak{H} - \mathbf{tí} / \mathbf{ti}$, $\mathfrak{P} / \mathfrak{L} - \mathbf{kí} / \mathbf{ki}$, $\mathfrak{U} / \mathfrak{G} - \mathbf{bí} / \mathbf{bi}$. La proposta no ha trobat gaires suports, explícitament en contra: Rodríguez Ramos (2002a 234 nota 6). Al meu parer la proposta tal com està plantejada no és correcta, atès que només per al primer element de cada parell hi ha arguments interns favorables al valor proposat, mentre que per al segon element de cada parell el valor proposat només està suportat per ser el valor d'aquest signe en el signari ibèric nord-oriental, mentre que els arguments interns actuen en favor d'altres valors. Tot i així, la idea d'una sisena sèrie vocàlica podria encaixar en el repertori de signes. Més enllà dels problemes per identificar amb fiabilitat els sil·labogrames de les sèries vocàliques **o/u**, hi podria haver signes sobrants suficients per cobrir les caselles que aquesta hipotètica sisena sèrie requeriria: el possible valor vocàlic de $\mathfrak{H}$, el possible valor velar de $\mathfrak{L}$, el possible valor labial de ξ i el possible valor dental de $\mathcal{D}$.

EL SISTEMA DUAL SUD-ORIENTAL

La identificació de signes marcats en signari sud-oriental ja apareix en els treballs de Gómez-Moreno (1943, 276; 1961, 931), que planteja la possibilitat que les marques representessin una modificació del so del signe original, tot i que no precisa quina. Fins i tot Untermann (1990, 144 nota 57) ja arriba a pensar que l'objectiu de la marca podria ser la diferenciació entre oclusives sordes i sonores, tot i que no desenvolupa el tema, probablement pel seu escepticisme general sobre el sistema dual del signari nord-oriental (Untermann 1990, 134 i 143 nota 50). De fet, en la major part dels estudis realitzats sobre aquest signari (De Hoz 1976, 260; Fletcher 1982, 28, 56 i 61, Untermann 1990, 592; Faria 1990-1991, 79; Quintanilla 1998, 237 nota 55; Correa 2004, 93) es fa

esment de l'existència de signes marcats, però sense proposar-ne normalment⁶ cap justificació. El corrent actual majoritari considera que les marques són una tendència general de l'epigrafia meridional sense valor distintiu i per tant les variants marcades s'ignoren o bé es tracten com al·lografs de les variants sense marcar (Untermann 1990, 248 i 249; Faria 1990-1991,78; Rodríguez Ramos 2002, 235 i 237; Correa 2004, 86 i 89; de Hoz 2005, 368).

Els signes per als quals més freqüentment⁷ s'han identificat variants marcades són $\oplus$ - **ti**, Δ - **tu**, $\oslash$ - **ke**, Φ - **ki**, $\boxtimes$ - **ko**, $\uparrow$ - **?**, $\mathcal{M}$ - **ś**, $\mathcal{Q}$ - **ř** i $\mathcal{N}$ - **n**. Normalment les marques són petits traços afegits a la forma canònica del signe, per exemple al text B del plom G.7.2 de La Bastida, però també es documenten variants on els traços són substituïts majoritàriament per punts (Correa 2004, 93), per exemple al plom G.15.1 del Llano de La Consolación, tot i en alguns casos poden conviure signes marcats amb punts amb signes marcats amb traços, com seria el cas del signe **ti**, marcat amb un punt, per exemple al text A1 del plom G.7.2 de La Bastida.

En el quadre següent (Figura 3) s'indiquen les parelles de variants de signes amb marca i sense (dualitats) que he identificat. He deixat buides les caselles quan una de les dues variants no es documenta i he considerat que no hi ha prou informació per inferir la variant complexa de la simple, o a l'inrevés. L'extrema heterogeneïtat dels textos sud-orientals i la seva escassetat causa que moltes de les variants identificades només apareguin en un sol text.

Cal tenir en compte que en les dualitats que no es documenten explícitament, no sempre és obvi determinar si la variant documentada és la simple o la complexa, atès que hi ha variants que poden actuar tant de variants simples, com de variants complexes: és el cas de **ki**, **ti** i **te**. Aquest fet també es produeix en el sistema dual nord-oriental pels signes **ti**, **to** i **ke**. Per tal de desfer les ambigüitats plantejades he usat els criteris que s'expliquen a continuació, que no assegurin l'encert total, però que plausiblement constitueixen un bon heurístic i eliminen l'arbitrarietat de les interpretacions ad-hoc:

- Si en un text s'usa una variant de **ti** amb traç central i traç adicional exogen (D1/D2) com a variant complexa, considero que també en el cas de **ki** s'usa el mateix criteri (D1/D2) per marcar la variant complexa: p.e. *biskibiderseti* (G.7.5A*). El raonament també seria vàlid a la inversa. Aquest criteri estaria suportat per les dualitats explícites de **ki** i **ti** del text B del plom G.7.2 de La Bastida.

⁶ En el cas del signe Φ - **ki** del text B del plom G.7.2 de La Bastida s'ha proposat (Faria 1990-1991,79; Correa 2004, 93) que la marca fos una forma de distingir l'ús fonètic de l'ús metrològic d'aquest signe. Al meu parer, aquest ús de la marca no estaria justificat, atès que la marca no apareix en altres signes metrològics del mateix text i en canvi, apareix en signes que no formen part de cap expressió metrològica. En el cas del signe $\mathcal{Q}$ - **ř** alguns investigadors (Beltrán 1954, 11; Tovar 1955, 275; de Hoz 1976, 255; Quintanilla 1998, 237) han considerat que la marca podria ser la forma de distingir les dues vibrants, tal com passa en signari grecoibèric. La identificació del signe per la segona vibrant en el signari sud-oriental, $\mathcal{N}$ - **r**, havia deixat aquesta proposta en segon pla, però l'ús coherent de la marca permet recuperar aquesta proposta en el context d'un sistema més general.

⁷ Correa (2004, 93) també identifica possibles marques en els signes $\mathcal{H}$ - **u** (G.12.3 i G.17.1) i $\mathcal{N}$ - **r** (H.2.1), però les dificultats de lectura dels textos on

s'identifiquen m'inclina a no considerar-les de moment significatives. També podria ser el cas de $\mathcal{N}$ - **i** i $\mathcal{H}$ - **o** al text A1 del plom G.7.2 de La Bastida, però el fet que tot i ser dos dels signes més freqüents i que la forma marcada no es repeteixi en cap altre text em fa plantejar la possibilitat que les suposades marques no fossin traços secundaris. Tot i així, cal tenir present que en signari ibèric nord-oriental molt esporàdicament també apareixen signes compatibles amb la interpretació de vocals marcades: **i** i **a** en una ceràmica grisa del Turó de Can Olivé (Cerdanyola del Vallès) (Ferrer i Jané 2008, 92; Francès - Velaza - Moncunill 2008, 224), **e** i **u** en algunes inscripcions pintades de Llúria (F.13.3 i F.13.5) i **o** en el signari del Castellet de Bernabé (Llúria). Adicionalment, la reconstrucció d'aquest signari permet pensar en un signari de 26/27 signes completament doblat (Ferrer i Jané 2009, 217), tot i que potser no totes les dualitats fossin significatives, atès que les dues variants de **a** presents són gairebé idèntiques.

GA	Λ	Λ	Λ	Λ					DA	X							Š	M	M					
KA	Λ	Λ	Λ	Λ					TA	X	+						Ś	M	M					
GE	∩	∩	∩	∩					DE	≡	≡	≡	≡	≡	≡		Ř	q	q	q	q	q		
KE	∩	∩	∩	∩					TE	≡	≡	≡	≡	≡	≡		Ř	q	q	q	q	q		
GI	⊙	⊙	⊙	⊙					DI	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙		Ñ	γ	γ	γ	γ	γ		
KI	⊙	⊙	⊙	⊙					TI	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙		N	γ	γ	γ	γ	γ		
GO	X	X	X	X					DO								d2	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙		
KO	X	X	X	X					TO									⊙	⊙	⊙	⊙	⊙		
GU									DU	Δ	Δ	Δ	Δ				d1	↯	↯					
KU									TU	Δ	Δ	Δ	Δ					↯	↯	↯	↯			

FIGURA 3. *Dualitats identificades*

- Si en un text s'usa una variant de **ti** sense traç central per indicar la variant simple (D3/D4/D5/D6), considero que també en el cas de **ki** s'usa el mateix criteri (D3/D4): p.e. **banotagian** (G.15.1). El raonament també seria vàlid a la inversa. Aquest criteri estaria suportat per les dualitats explícites de **ki** i **ti** del text A1 del plom G.7.2 de La Bastida.
- Si el signe **e** està present al text en forma romboïdal⁸ sense cap traç, considero que la variant simple de **ti** hauria d'aparèixer amb traç central i la complexa amb un traç exogen addicional (D2): p.e. [-]sdeeiar↯ti+ (Olcina 2001, 32). Circumstància extrapolable a **ki** (D2): p.e. ↯erogian (H.5.1).
- Si el signe **e** està present al text en la forma de rombe o cercle amb una aspa interior, considero que aquesta forma anòmala apareix per diferenciar-se de la variant simple de **ti** que hauria d'ocupar la forma habitual del signe **e**, és a dir la variant en forma de rombe o cercle sense traç interior, i que per tant la variant complexa de **ti** portaria el traç o punt interior (D3/D4/D5/D6): p.e. **iskeřadin** (A.100). Circumstància extrapolable a **ki** (D3/D4).
- Quan els criteris anteriors no són aplicables, considero que les inscripcions procedents d'un mateix jaciment segueixen el mateix criteri: p.e. interpretant les variants de **ki** (D3/D4), p.e. **segitekeré** (G.16.1A), i **ti** (D3/D4/D5/D6), p.e. **konildiré** (G.16.5), amb traç o punt interior com a variants complexes als plats d'Abengibre, atès que a G.16.1B es documenta explícitament la dualitat D3 de **ti**, on la variant simple no porta ni punt ni traç interior.

⁸ En molts textos on apareix aquesta variant no hi ha dades concloents per decidir si el rombe, ⊙, està representant el valor **e** o el valor **ti**. La lectura **e** del rombe

comportaria la lectura **ti** del signe ⊙, mentre que la lectura **ti** del rombe comporta la lectura **di** del signe ⊙.

—Finalment, en absència d'altres criteris, dono prioritat a les dualitats més freqüents. En el cas de **ki**, les que en la variant complexa porten el traç al cap: D3/D4, p.e. *egian* (Camareta). I en el cas **ti**, les que en la variant complexa porten el traç o punt interior: D3/D4/D5/D6, p.e. *ildigiña* (A.97). En el cas **te**, aquest és l'únic criteri possible, essent les més freqüents les que la variant simple porta dos traços: D1/D2/D4/D5/D6: p.e. *segitekerí* (G.161A).

Només la meitat de les dualitats identificades apareixen simultàniament en un mateix text. En el quadre següent (Figura 4) s'indiquen els textos que contenen dualitats explícites. Com més llarg és un text, més probable és que hi apareguin dualitats explícites, és per això que el text amb més dualitats (6) és el text de la cara B del plom G.7.2 de La Bastida, el text ibèric sud-oriental més llarg. Els signes que més freqüentment apareixen formant dualitat són **ke/ge** (5), **r/ř** (5) i **ti/di** (4), en canvi ni **ta/da**, ni **tu/du** es documenten explícitament. Les tres vibrants es documenten conjuntament als textos B i A1 del plom G.7.2 de La Bastida, al text B del plom G.7.5* també de La Bastida (Fletcher - Bonet 1991-1992) i al plom MLH III *10. Les tres sibilants es documenten al plom de Gador (H.1.1) i a l'estela de Castulo (Cabrero 1994, 303).

	KA	GA	KEGE	KI	GI	KO	GO		TA	DA	TE	DE	TI	DI	E		TU	DU	N	Ñ	S	Ś	Š	R	Ř	Ŕ
G.7.2B	Λ	Λ	⊕	⊕	⊕	⊗	⊗	⊗	+				⊕	⊕		⊕	Δ	γ		≠	M		⊗	⊕	⊕	
G.7.2A1	Λ		⊕	⊕					+			⊕	⊕			⊕			γ	γ	≠		M	⊗	⊕	⊕
G.7.5A*			⊕								⊕	⊕	⊕	⊕	⊕		Δ	γ		≠	M		⊗	⊕		
G.7.5B*	Λ		⊕	⊕	⊕	⊕	⊕		+			⊕			⊕		Δ	γ		≠	M		⊗	⊕	⊕	
G.15.1			⊕	⊕		⊕	⊕	⊕	x			⊕	⊕				Δ	γ		≠	M		⊗	⊕		
G.16.1Ab	Λ		⊕	⊕		⊕					⊕		⊕	⊕		Δ				≠	M		⊗	⊕		
G.16.1B	Λ		⊕			⊕	⊕	⊕					⊕	⊕	⊕			γ					⊗	⊕		
G.24.1*			⊕	⊕							⊕							γ					⊗	⊕		
MLH III *10	Λ	Λ		⊕	⊕	⊕	⊕		x		⊕		⊕	⊕	⊕	⊕			γ	γ	≠	M		⊗	⊕	⊕
A.100 / CNH 26-35						⊕	⊕	⊕					⊕	⊕								M				
H.1.1						⊕			x				⊕	⊕	⊕	⊕		⊕	⊕	≠	M	M		⊕	⊕	
Allozos									x				⊕		⊕	⊕	⊕	γ	γ			M		⊕	⊕	
Castulo	Λ	Λ		⊕					x				⊕								≠	M	M	⊕		

FIGURA 4. Textos explícitament duals

A continuació s'analitzen els signes amb dualitats identificades. Per a cada signe en primer lloc s'individualitzen cadascuna de les dualitats proposades. A continuació es classifiquen els segments on apareix el signe en qüestió en elements coneguts, normalment formants antroponímics, i es compara amb la forma normal esperada (de Hoz 1985, 453; Correa 1992, 264; Ferrer i Jané 2005, 958, nota 4). Els paral·lels indicats per a cada forma normal no són exhaustius, tot i que sempre que és possible s'intenta donar un paral·lel en cadascuna de les fonts possibles: llatí, en MAJÚSCULES, grecobèric, en *cursiva*, i ibèric dual, en *negreta cursiva*. Cal tenir en compte que el corpus d'inscripcions

ons ibèriques sud-orientals és molt reduït, unes 50 inscripcions⁹ i una desena d'emissions monetals, en front de les més de 2000 inscripcions ibèriques nord-orientals i quasi un centenar d'emissions monetals. Per tant, les dades favorables a l'existència d'un sistema dual en el signari sud-oriental hauran de ser necessàriament de menor magnitud en comparació a les que es podien esgrimir a favor del signari dual en el signari ibèric nord-oriental. Entre els paral·lels recollits també es detecten certes incoherències, circumstància que també es produeix en el sistema dual del signari nord-oriental. Les incoherències esporàdiques no les considero un problema, atès que poden estar originades per múltiples causes: errors d'escriptura, factors dialectals, fenòmens d'assimilació, homografies casuals¹⁰, particularitats en la notació del sistema encara no detectades¹¹, errors en les transcripcions publicades, errors de segmentació, etc. (Ferrer i Jané 2005, 958, nota 5).

ka/ga - Λ

El problema d'aquesta dualitat és que els candidats a variants complexes es documenten només esporàdicament, bé en segments de lectura dubtosa, o en segments sense paral·lels clars. En canvi, la variant simple es documenta amb freqüència i amb claredat.

	1	2	3	4		
GA	Λ	Λ	Λ	Λ		
KA	Λ	Λ	Λ	Λ		

FIGURA 5. Dualitats del signe ka

- D1: Aquesta dualitat es podria documentar de forma explícita al text B del plom G.7.2 de La Bastida, si es confirma la correcció de lectura del primer signe del text de l'antropònim *ganiberon* (MLH III 69/35). Aquest signe apareix dibuixat estranyament irregular, amb el primer traç quasi vertical i la meitat d'ample que els altres signes ka simples, tot i que en ser el primer signe escrit —és un text escrit de dreta a esquerra i de baix cap a dalt— hauria d'haver estat traçat amb comoditat. Cap la possibilitat —no he inspeccionat directament la peça, però les fotografies publicades deixen oberta la possibilitat— que sigui un signe ka complex amb un traç addicional a la seva meitat dreta. Aquest traç interior podria ser la meitat inferior del traç que sembla representat en els dibuixos publicats, mentre que l'extrem no dibuixat del traç lateral podria estar dissimulat pel desgast de l'extrem del plom. La variant

⁹ Algunes inscripcions sud-orientals que no presenten cap morf o element ibèric lèxic conegut podrien no ser ibèriques, especialment aquelles que apareixen en els marges o fora del territori considerat tradicionalment ibèric. Cal tenir present que fins i tot la sola presència d'antropònims ibèrics no és garantia de la ibericitat d'un text. Però tampoc l'absència d'aquests elements característicament ibèrics significa necessàriament que el text no sigui ibèric, atès que el coneixement actual sobre la llengua ibèrica no deixa de ser parcial. Entre els textos amb seguretat no ibèrics consi-

derats en aquest treball es troba el nom indígena de la seca de Salacia (Alcácer do Sal, Portugal) situada clarament fora de territori ibèric, però que usa un signari compatible amb l'ibèric sud-oriental.

¹⁰ En algun cas podrien ser causades per la interferència de textos no ibèrics en el corpus sud-oriental (veure nota anterior) o per la presència d'antropònims no ibèrics en textos ibèrics.

¹¹ Com podria ser la interferència d'alguna inscripció sud-oriental total o parcialment no dual en el corpus actual.

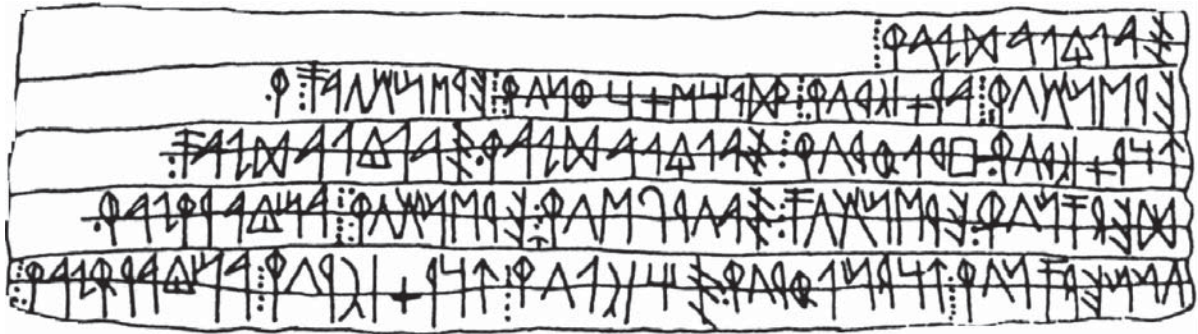

FIGURA 6. Cara B del plom G.7.2 de La Bastida (Moixent). Dibuix MLH

simple d'aquesta dualitat es documenta en aquest plom a l'antropònim *sakarbas* (MLH III 96/27) i en tots els morfes *ka* que separen els antropònims de les quantitats.

Aquesta dualitat potser també es podria documentar en un plom de procedència desconeguda (Gil Farrés 1984; Untermann 1990, 102, *10) considerat fals¹², si algunes de les variants transcrites com a variants del signe *a* en el dibuix original que presenten el traç extern llarg fossin en realitat variants de *ka*¹³. La variant simple per exemple al fragment *kares* i la variant complexa potser per exemple al segment *gasr* en el dibuix original, potser *gaska* si la solució a la seqüència estranya *sr* passés per corregir el signe *r* per un signe *ka*, o bé *gas(Vocal)r* si la solució passés per reconstruir una vocal elidida. Aquesta dualitat també es podria documentar de forma implícita al vas de plata (H.3.2) de Santiesteban del Puerto, on el signe *ka* dibuixat presenta un traç addicional a la part inferior i interior dreta, tot i que la lectura és dubtosa. En la resta de textos es documenta la variant simple que podria pertànyer a aquesta o les altres dualitats: Entre d'altres, és el cas de l'element *arikañ* / *ʰrikañ* (Faria 1991, 189) del text A1 del plom G.7.2 de la Bastida de les Alcuses, dels topònims *ibulka* (A.100) i *kaštilo*¹⁴ (A.95) i dels antropònims *karesir* (Faria 1997, 107) de la cova de La Camareta (Hellín) (Pérez Rojas 1993) i *urkail* i *urkailbi* (De Hoz, 1980, p. 314; Faria, 1990-1991, 81) magistrats de les emissions d'Obulco (A.100).

—D2: Aquesta dualitat es podria documentar de forma explícita en el text d'una estela de Castulo (Linares) (Cabrero 1994, 303)¹⁵ de lectura poc clara. La variant complexa al primer sig-

¹² Plom considerat fals pel primer editor (Gil Farrés 1984) i també per Untermann (1990, 102). Rodríguez Ramos (2002b, 267) també el considera fals, però considera que podria estar inspirat en un d'autèntic. De Hoz (2000, 4) en canvi no veu raons decisives per considerar-lo fals. Tot i no haver pogut fer una autòpsia del plom ni disposar de fotografies de bona qualitat, jo tampoc veig sòlids els arguments en favor de la seva falsedat. La presència de dues variants de *n* i *f* encaixa en el model dual del signari i no pot ser considerat una prova de falsedat, sinó al contrari d'autenticitat, atès que la forma marcada de *r* anàloga a la forma marcada de *n* seria una aportació coherent i no documentada en cap altre text. Algunes combinacions de signes conflictives, per exemple *sr*, haurien de ser revisades amb una autòpsia o una fotografia de qualitat, bé podria tractar-se d'una elisió involuntària de la vocal o bé potser un error de transcripció de *r* per *ka*. També s'ha de

considerar un indicati favorable a la seva autenticitat, la presència de la paraula *justir* quan el signe *r* encara no havia estat proposat amb el seu valor actual (Untermann 1990). D'aquest plom no se n'ha publicat cap transcripció, només un dibuix i una fotografia que permet plantejar identificacions alternatives d'alguns signes del dibuix.

¹³ La mateixa confusió es podria produir al signe final del probable topònim *ildigira*, (A.98, CNH, 356 n.º 1-2) (Faria 1991a, 162) que podria llegir-se també com *ildigirga* (de Hoz 1980, 305; Correa 2004, 98, nota 81), tot i que en aquest cas la interpretació del signe final com *a* em sembla la més plausible.

¹⁴ Veure nota 75.

¹⁵ Agraïco a Javier Cabrero (UNED) les informacions facilitades. A la publicació original només es va publicar un dibuix, però hi ha disponible una fotografia de la peça a la web del Museo de Linares (n.º inv. CE02154).

ne del text de la primera línia: *gar*+¹⁶ i la variant simple al primer signe del text de la segona línia *kabi?is*¹⁷, potser *kabikois*.

- D3: La variant complexa d'aquesta dualitat està documentada al plom G.24.4* del Amarejo (Bonete)(Broncano 1989, 99) al segment *bigalu*¹⁸; (Faria 1990-1991, 77; Correa 2008, 283). En aquesta variant el traç interior ha estat substituït per un punt, circumstància que és coherent amb el fet que totes les variants complexes dels ploms d'aquest jaciment estan marcades per un punt en lloc d'un traç.
- D4: La variant complexa que defineix aquesta possible dualitat es documenta a un plat de plata de Santiesteban del Puerto (H.3.1). Les alternatives preses en consideració a MLH en la lectura d'aquest signe són **ka** i **a**. També s'ha considerat l'alternativa **tu**, que permetria identificar un formant antroponímic conegut, **aitu** (Rodríguez Ramos 2002b, 253). Al meu parer, la lectura **ka** és la més probable des del punt de vista estrictament formal. A més, permetria identificar l'element *aiga* al començament del text i aïllar un probable antropònim, *adiboř*, en la resta del primer segment abans que comenci l'expressió metrològica. L'element *aiga* tindria com a paral·lel les formes *aigas* i *aigase* que es documenten en companyia d'antropònims al plom F.6.1 del Pujol de Gasset (Castelló): *argitiger · aigas* i *ultitegeraigase*. La redundància que provocaria la lectura **ka** és assumible, atès que apareix de forma puntual en tots els signaris paleohispànics i en aquest cas es produeix en un límit entre elements.

Tot i els problemes per trobar variants complexes, la distribució de marques en aquest signe és compatible amb la indicació de la sonoritat de l'oclusiva. Quasi sempre que és possible establir la sonoritat d'un element es correspon amb un element sord: *sakar*¹⁹, *urka*²⁰, *kařes*²¹ i el morf *ka*²². També la comparativa dels dos topònims coneguts, *ibulka* i *kařtilo* amb els seus equivalents llatins, OBVLCO i CASTVLO són positius en la consideració de la variant simple amb el valor de sorda. Un altre possible paral·lel és l'element *ařikan*/*řřikan* del text A1 del plom G.7.2 de la Bastida de les Alcuses amb l'element *arikane*²³ en el plom B.7.34* de Pech Maho (Solier 1979). Els únics elements amb paral·lels sonors serien *aiga*²⁴ i *gani*²⁵, tot i que cal tenir en compte els dubtes de lectura d'aquest darrer.

- sakar*: *sakarbas* (G.7.2B, D1).
- urka*: *urkail* (A.100, D1-2-3-4), *urkailbi* (A.100, D1-2-3-4).
- kařes*: *kařesir* (Camareta, D1-2-3-4), *kařes* (MLH III, 102, *10).
- NP + **ka**: *ka* (G.7.2B, D1; G7.2A1, D1-2-3-4).
- aiga*: *aigaadibor* (H.3.1, D4)
- gani*: *ganibeřon* (G.7.2B, D1).

¹⁶ *kabiti* (Cabrero 1994, 303), *ařko* o *ababo* (Rodríguez Ramos 2005, 124).

¹⁷ *kauais* (Cabrero 1994, 303), *kabito · is* (Rodríguez Ramos 2005, 124).

¹⁸ *lkalu* / *gakalu* / *ukalu* (Broncano 1989, 99), *lkalu* (Faria 1992-1993, 278), *katulu* / *kakalu* (Rodríguez Ramos 2005, 125). *akalu* (Moncunill 2007, 75).

¹⁹ *sakarbedin* (B.7.31), *sakariskeř* (G.1.1), SACAL/ISCIER (CNH, 332 n.º 14).

²⁰ *urketiges* (C.21.1), *urke* (G.1.1), VRCESTAR (CIL II, 2067), VRCHAIL (CIL II, 1087), VRCHA-TETELLI (CIL II, 2967).

²¹ *kařesir* (F.13.3), *kařesban* (F.13.5). Tot i que cal tenir en compte *gařesor* (B.1.373*).

²² *katubařeka* (B.1.373*), *talskokate* (C.4.1).

²³ Potser també en la forma *arikame* precedir d'un possible element **eb(a)** al plom C.2.3 d'Ullastret.

²⁴ *aigas* (F.6.1): tot i que cal tenir en compte que aquest plom presenta un alt nombre d'incoherències en l'ús del sistema dual.

²⁵ *ganikbos* (G.13.1).

ta/da - X

De forma similar al que passa amb la dualitat anterior, tampoc en aquesta dualitat s'identifica clarament la variant complexa. Bàsicament només hi ha dues variants de **ta** que difereixen només en l'angle d'inclinació dels dos traços que la formen: és a dir, una en forma de signe de sumar i l'altra en forma de signe de multiplicar.

	1	2			
DA	X				
TA	X	+			

FIGURA 7. Dualitats del signe **ta**

- D1: Aquesta possible dualitat no es documenta explícitament. La forma simple és la que té la forma de signe de multiplicar, mentre que la forma complexa presentaria un traç vertical addicional seguint l'estil de les dualitats nord-orientals del signe **ta**. Els exemples d'ús de la variant simple serien el possible antropònim *tautan* del plom G.24.3* del Amarejo (Bonete) (Broncano 1989, 99) i el magistrat monetal *otagiis* (De Hoz, 1980, p. 314; Faria 1990-1991, 81) d'una de les emissions d'Obulco (A.100). Entre d'altres, aquesta variant es documenta també al segment *banotagian* del plom G.15.1 del Llano de la Consolación i al segment *šntarlabitan*²⁶ de la cara B del plom G.7.5* de La Bastida de les Alcuses (Fletcher - Bonet 1991-1992). La variant complexa es podria documentar a la cara A del plom de procedència desconeguda G.0.1, tot i que la variant simple de D2 apareix a la cara B. El fet que d'aquesta inscripció només se n'hagin publicat dibuixos impedeix verificar la correcció del dibuix.
- D2: Aquesta dualitat no es documenta explícitament. La forma simple és la que té la forma de signe de sumar. Els exemples d'ús de la variant simple serien els antropònims *šntarlabitan*²⁷, *biurtager* (MLH III 43/111) i *artager* (MLH III 12/111) al text B del plom G.7.2 de La Bastida

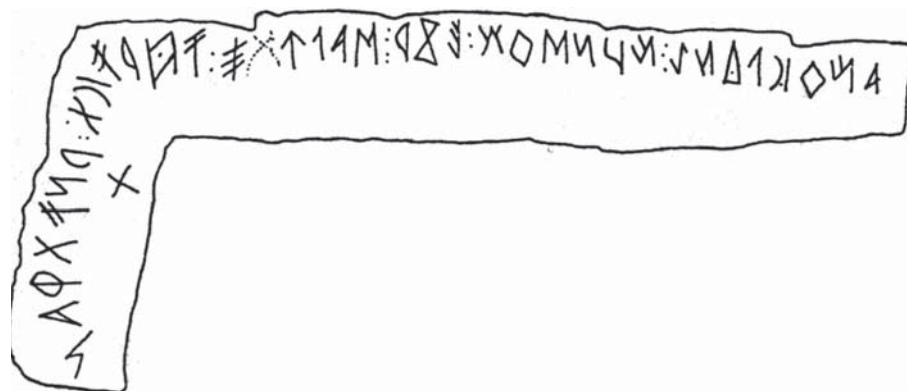

FIGURA 8. Cara A del plom G.15.1 del Llano de la Consolación (Montealegre del Castillo). Dibuix MLH

²⁶ El segon signe és aparentment una **n**, cosa que produiria una seqüència aberrant **šn** que bé hauria ser producte d'una transcripció incorrecta confoent el signe **n** per uns plausibles **i** o **u**, o potser per un error d'escriptura oblidant una vocal o permutant sig-

nes. **uštarlabitan** (Faria 1992-1993, 278). **šntarlabitan** (Faria 1994b, 70). **šntarlabisan** (Untermann 1996, 101). **šntarlabitan** / **šntarlabitan** / **šntarlabitan** (Rodríguez Ramos 2002a, 241). **šntarlabitaj** (Moncunill 2007, 285).

²⁷ **kuleštautin** (MLH III 80/121).

de les Alcuses. Entre altres, aquesta variant es documenta també als elements *kitaḏrkir* i *kitar* del text A1 del mateix plom, al segment *baširtaḏakaḏ* del text A2 del mateix plom.

La distribució de marques en aquest signe és molt irregular. És compatible en els formants antroponímics *tautin*²⁸ i *tager*²⁹. I amb menys claredat, també ho podrien ser els finals de segment *tagian* (G.15.1) o *taḏakaḏ* (G.7.2A2) que es podrien posar respectivament en relació amb l'element *tagiar* (B.7.32, B.8.20, etc.) i el topònim ibèric TARRACO: en contra la vascona Tàrraga (Ptol. 2.6.66). En canvi, no ho és en el cas del magistrat monetal de les emissions d'Obulco *otagiis* (A.100), que té per paral·lel més proper (Faria 1992, 43) el d'un altre magistrat ODACIS (CNH, 133, 3) de les emissions de Salacia (Alcácer do Sal). Tampoc ho és en els casos dels elements *kitaḏrkir* i *kitar*, que sembla que s'haurien de posar en relació amb els elements *kidar* (G.1.6) i *kidei* (G.1.1). Tampoc ho seria en el cas del final de segment *bitan* (G.7.5*) que es podria posar en relació amb el freqüent *bedan* / *bidan*³⁰ de Lliria.

- *tautin*: $\bowtie$ $\uparrow$ *stautin* (G.7.2B, D2), potser *tautan* (G.24.3, D1) en compartís l'arrel.
- *tager*: *biuḏtager* (G.7.2B, D2), *arḏtager* (G.7.2B, D2).
- *kidar* / *kidei*: *kitaḏrkir* (G.7.2A1, D2), *kitar* (G.7.2A1, D2).

ke/ge -)|

Aquesta dualitat és clarament identificable, atès que no es produeixen confusions entre variants simples i complexes i en un parell d'ocasions es documenten les dues variants en el mateix segment. La variant simple és constant respecte dels traços presents, el tret addicional pot estar representat tant per un punt (D3 i D4) com per un traç (D1 i D2) i la seva posició és variable. A efectes de diferenciar dualitats he tingut en compte la forma del traç davanter que apareix a vegades com un semicercle habitualment separat del traç vertical (D1, D3 i D4) i a vegades com un angle habitualment enganxat al traç vertical (D2).

	1	2	3	4		
GE	)	)	)	)		
KE	)	)	)	)		

FIGURA 9. Dualitats del signe **ke**

- D1: La variant complexa d'aquesta dualitat porta un traç afegit a la part inferior del traç semicircular davanter. Aquesta dualitat es documenta explícitament al text B del plom G.7.2 de la Bastida de les Alcuses (Moixent): la variant complexa per exemple a l'antropònim *biuḏtager* (MLH III 43/111) o *arḏtager* (MLH III 12/111). Mentre que la variant simple es documentaria a l'antropònim *s^hkel* (MLH III 100/0), si fem cas del dibuix d'Untermann a MLH o al de Serra Ràfols (1936, 336), però no al de Fletcher (1982, 44) que dibuixa un traç. A les fotografies publicades no s'aprecia cap rastre del traç, tot i que la zona sembla desgastada per un dels plecs del plom. Un altre exemple per la variant simple seria l'etnònim *urkesken* (A.96) (CNH 329: 2).

²⁸ TAVTINDALS (TS), *tautintibas* (C.21.1).

²⁹ *tager*, llegit *bokar* a la primera edició (B.23.11*, Campmajo - Untermann 1991, 49, 7h), si com passa en d'altres inscripcions de la Cerdanya la variant de mig traç actua de variant simple d'una variant complexa

de traç complet (Ferrer i Jané, e.p.). BILISTAGE (Livi 34.11).

³⁰ *benebedaner* (F13.12 i F13.28), *bedane* (F.13.73), *okumbedane* (F.13.43), *tolirbidane* (F.13.5 i F.13.27), però *tuḏgosbetan* (C.1.24*).

FIGURA II. Plom G.24.1 del Amarejo (Bonete). Dibuix Broncano

que els compatibles amb la sonora serien *tager*³⁶ i l'inflix *-ge*³⁷. Amb dubtes: *teger/teger*³⁸ i *tiger*³⁹ per la sonora, i *sken*⁴⁰ i potser *s^hkel*⁴¹, per la sorda.

- *urke*: *urketiiger* (G.7.2A1, D2), *urkesken* (A.96, D2) i *urketeger* (G.24.1*, D4).
- *isker*: *iskeñiar* (G.15.1, D3), *iskeuniñ* (G.17.1, D2) i *iskeñadin* (A.100, D2).
- *tager*: *biurtager* (G.7.2B, D1), *artager* (G.7.2B, D1).
- *teger*: *urketeger* (G.24.1*, D4).
- *teger*: *iltirteger* (G.16.1A, D2), però amb una incoherència: *segiteker* (G.16.1A, D2), tot i que en tractar-se d'un dels plats de plata d'Abengibre de lectura complexa, podria ser que el traç addicional existís, però hagués passat desapercebut.
- *tiger*: *urketiiger* (G.7.2A1, D2). Però amb dues incoherències: *sosintiker* (G.7.2A1, D2) i *ildiñtiker* (G.16.1B, D2), aquest darrer amb problemes de lectura similars als indicats per l'element anterior.
- *eroke*: *oderoketa* (G.15.1, D3)⁴².
- *sken*: *ikalesken* (A.95, D2) i *urkesken* (A.96, D2) / *urkesken* (A.96, D1-3-4).
- *-ge-*: *aitigeldun* (G.15.1, D3).

te/de - H

A les dualitats d'aquest signe hi ha ambigüitats d'interpretació, atès que hi ha variants d'un, dos i tres traços i per tant la variant de dos traços podria ser la simple de la de tres traços o la complexa de la d'un traç. Aquesta circumstància també es produeix en el signari dual nord-oriental en les variants de **ti**, **to** i **ke**. El fet que només hi hagi un cas de variant d'un sol traç convida a considerar aquest cas com a marginal i per tant a interpretar, si no hi ha altres arguments, que les variants de

³⁶ *tager*, llegit **bokar** a la primera edició (B.23.11*, Campmajo - Untermann 1991, 49, 7h), si com passa en d'altres inscripcions de la Cerdanya la variant de mig traç actua de variant simple d'una variant complexa de traç complet (Ferrer i Jané, e.p.). BILISTAGE (Livi 34.11).

³⁷ També per l'inflix *ge* hi ha indicis de que es representaria amb la sonora: *abañgeborste* (B.1.373*) (Solier - Barboteau 1988) en el context de la formació de numerals complexos (Orduña 2005; Ferrer i Jané 2009).

³⁸ *neiteger* (C.2.3). Probablement també *bakonteger*, tot i que anteriorment l'havia considerat una incoherència (Ferrer i Jané 2005, 958 nota 5) *bakonteker* (C.4.1), atès que hi ha dualitats nord-orientals on la variant de **ke** de mig traç, habitualment complexa, actua de variant simple davant de variants amb traç complet (Ferrer i Jané e.p.).

³⁹ *ildiñtiger* (B.7.35*), TARTIGAR (IRSAT-104).

⁴⁰ Tot i que no hi ha informació fidedigne en signari nord-oriental sobre el comportament sord o sonor del signe **ke** en la freqüent terminació *sken* de les llegendes monetals. L'ús esporàdic en inscripcions noduals de la variant marcada es podria considerar una reminiscència de l'ús original en escriptura dual i per tant es podria considerar un indicati positiu de que el seu valor era de sorda.

⁴¹ Per l'antropònim *sekel*, si es confirmés la lectura del signe en forma de trident com un so vocàlic compatible amb **e**, hi podria haver un paral·lel avalant l'ús de la sorda a l'antropònim JIRSECEL (TS).

⁴² *otifoketa* (MLH III); *otefoketa* (Faria 1991, 195; Rodríguez Ramos 2005, 125).

dos traços són les simples. El tret adicional pot ser un punt o un traç que pot estar incorporat a la forma canònica del signe o ser exogen:

	1	2	3	4	5	6
DE						
TE						

FIGURA 12. Dualitats del signe **te**

- D1: En aquesta dualitat el signe complex presenta tres barres inclinades cap avall seguint la direcció de l'escriptura, mentre que la variant simple només en presenta dues. La variant complexa es documenta en el nom d'un dels magistrats d'unes emissions properes a les d'Obulco (A.101), *de†ailkoš*, en un plom de procedència desconeguda (Gil Farrés 1984; Untermann 1990, 102, *10) considerat fals a MLH i potser en una tapa (G.9.16*) de l'Illeta dels Banyets (Olcina 2001, 32), tot i que el traçat d'un dels traços interiors és una mica irregular: [-]sdeciar†ti+⁴³. La variant simple de dos traços es documenta al plat G.16.1 d'Abengibre als antropònims *segiteker'* (Faria 1990-1991, 87; Rodríguez Ramos 2002b, 270) i *iltirteger'* (MLH III 61/123) i en un recipient de plata (H.3.2), al possible antropònim *teteli* (Rodríguez Ramos 2002, 270), tot i que en aquest darrer cas amb dubtes de lectura⁴⁴. També es podria documentar a les inscripcions rupestres del Abrigo de la Reina (Pérez Ballester 1992) i del Salobral (G.17.1), tot i que són inscripcions amb greus problemes de llegibilitat. Convé tenir present que la variant simple d'aquesta dualitat podria ser també la variant simple de les dualitats D4 i D5 i la complexa de D3.
- D2: Aquesta dualitat és equivalent a l'anterior però girada 180°. És a dir, el signe complex presenta tres barres inclinades cap dalt seguint la direcció de l'escriptura, mentre que la variant simple només en presenta dues. La variant complexa només es documenta en el text A1 del plom G.7.2 de La Bastida, als segments *kidedi†r* i *otalau†eder*, mentre que la variant simple, que coincidiria amb la variant simple de la dualitat D6, no es documenta.
- D3: En aquesta dualitat la variant simple només té un traç i només es documenta al plom G.24.1* del Amarejo (Bonete) (Broncano 1989, 96 i 99) a l'antropònim *urketeger*. La variant complexa que li correspondria seria una variant de dos traços, com per exemple la que actua de variant simple a les dualitats D2 i D6. Aquesta variant presenta un dubte adicional d'interpretació, atès que pot ser interpretat com una de les variants d'o verticalitzades (Rodríguez Ramos 2002a, 243; Correa 2008, 282), com la que apareix a la inscripció (H.14.1*) de Baeza (De Hoz 1994, 179), però també tal com al meu parer és en aquest cas, com una variant de **te** d'un sol traç (Faria 1992-1993, 277).

⁴³ També seria possible la lectura [-]sdeciar†di+, amb una dualitat explícita del signe **ti** del tipus D4. Altres propostes de lectura: s†eiarkiti+ (Olcina 2001). eiarkidita[l]ste (Faria 2003, 323). s+eiarkiti[o tiki-rairtes[-]+ (Moncunill 2006, 266).

⁴⁴ El segon signe **te** presenta tres traços en els dibuixos publicats, tot i així, dos d'ells estan molt junts, raó per la qual un d'ells podria no ser part del signe.

- D4: En aquesta dualitat el signe complex presenta dues barres inclinades cap avall seguint la direcció de l'escriptura i un punt centrat entre les dues barres, mentre que la variant simple no presenta el punt central. La variant complexa només es documenta al plom del Llano de la Consolación (G.15.1) al segment *oderoketa*. La variant simple d'aquesta dualitat coincidiria amb la variant simple de les dualitats D1 i D5 i amb la complexa de D3.
- D5: En aquesta dualitat el signe complex presenta dues barres inclinades cap avall seguint la direcció de l'escriptura i un traç diagonal cap avall a meitat inferior de la part posterior del signe, mentre que la variant simple no presenta aquest traç addicional. Aquesta dualitat és l'única que es documenta de forma explícita. I només es documenta a la cara A del plom G.7.5* de La Bastida (Fletcher - Bonet 1991-1992): la forma complexa al segment *biskibiderseti* i la forma simple al segment *teia*, tot i que el traç de la variant complexa no apareix reflectida en els dibuixos publicats, però s'aprecia bé a les fotografies.
- D6: En aquesta dualitat el signe complex presenta dues barres inclinades cap dalt seguint la direcció de l'escriptura i un traç diagonal cap amunt a mitja alçada en la part davantera del signe, mentre que la variant simple no presenta aquest traç addicional com la variant simple de la dualitat D2. La variant complexa d'aquesta dualitat es documenta a la cara B del plom G.7.5* de La Bastida (Fletcher - Bonet 1991-1992) al segment *košbiderťuan*, tot i que el traç de la variant complexa no apareix reflectida en els dibuixos publicats, però s'aprecia bé a les fotografies. La variant simple d'aquesta dualitat no es documenta, però coincidiria amb la variant simple de D2.

FIGURA 13. Cara B del plom G.7.5* de La Bastida (Moixent). Dibuix Fletcher

La distribució de marques en aquest signe és compatible amb la indicació de la sonoritat de l'oclusiva. Per a la sorda: *teger*⁴⁵ i *tetel*⁴⁶ i per la sonora: *kidei* (G.1.1) i el morf *d(e)*⁴⁷ en possibles esquemes verbals (Ferrer i Jané 2005, 966 nota 33; 2006, 154 nota 98 i 100): *oderoketa* (G.15.1), *košbiderťuan* (G.7.5B*) i *biskibiderseti* (G.7.5A*). Tot i que cal tenir en compte que només *teger* / *teger* es documenta amb certa freqüència, que *tetel* procedeix d'un text amb dubtes de lectura i que el morf *d(e)* no sempre es clarament aïllable i presenta algunes irregularitats.

- teger* / *teger*: *segiteker* (G.16.1A, D1-4-5/D3), *iltirteger* (G.16.1A, D1-4-5/D3), *urketeger* (G.24.1*, D3).

⁴⁵ *neiteger* (C.2.3).

⁴⁶ VRCHATETELLI (CIL II, 2967).

⁴⁷ *sukurba · bidedean* (F.13.75*) (Guerin - Silgo 1996, 204), *tortonbalarbiderokan* (C.17.1),

bilosarkevegiar (Panosa 1993 19.2), *karesirdeegiariar* (F.13.3), però *a]dinbašteeroke* (C.17.1) i *karesbanite · egariar* (F.13.5).

— *tetel*: **teteli** (H.3.2, D1-4-5/D3).

— *kidei*: **kidedi**ᵀᵀ (G.7.2A1, D2).

— ((*b*)*i*)*d*(*e*): **oderoketa** (G.15.1, D5), **košbidertuan** (G.7.5B*, D2) i **biškibideršeti** (G.7.5A*, D2).

ki/gi - ϕ

A les dualitats d'aquest signe hi ha ambigüitats d'interpretació, atès que hi ha variants d'un traç que podrien actuar com a variants complexes davant de variants sense cap traç, o de simples davant de variants amb dos traços. Aquesta circumstància també es produeix en el signari dual nord-oriental en les variants de **ti** i **ke**. El tret addicional sempre és un traç, que pot ser exogen al signe o inserit en el cercle superior:

	1	2	3	4		
GI						
KI						

FIGURA 14. Dualitats del signe **ki**

- D1: Aquesta dualitat només es documenta al text B del plom de La Bastida de les Alcuses (G.7.2), on es documenta de forma explícita. La variant simple presenta un traç central al cercle superior: per exemple tots els signes **ki** que formen part de les expressions metro-lògiques, probablement simplificació de l'element **kitar** que apareix molt freqüentment en les marques de valor de les monedes de plata (Ferrer i Jané 2007, 59). La variant complexa d'aquesta dualitat porta un traç addicional a la part inferior dreta del cercle superior: per exemple a l'antropònim **aiduarği** (Faria 1990-1991, 82; Rodríguez Ramos 2002b, 253). Les variants simples d'aquesta dualitat es podrien confondre amb les variants complexes de D3 en aquells textos on no aparegués formant dualitat.
- D2: Aquesta dualitat seria idèntica a l'anterior, però substituint el cercle superior per un rombe. Les variants simples d'aquesta dualitat es podrien confondre amb les variants complexes de D4. Quasi totes les variants amb traç interior al rombe superior que apareixen en elements identificables són compatibles amb una interpretació sonora i per tant s'han assumit com a variants complexes de D4. Una de les poques excepcions seria el segment **biškibideršeti** del text de la cara A del plom G.7.5* de la Bastida de les Alcuses, atès que per raons formals, la presència de les formes de **te** (D5), **tu** (D3) i **ti** (D2) amb traços exògens, cal suposar que la forma de **ki** sense traç exogen és la forma simple d'aquesta dualitat.
- D3: Aquesta dualitat no es documenta explícitament. En aquest cas la variant complexa és la que porta el traç interior al cercle central i la variant simple és la que no el portaria⁴⁸. Tot i així, cal tenir en compte que la variant complexa d'aquesta dualitat podria ser confosa amb la va-

⁴⁸ La variant simple d'aquesta dualitat també podria formar parella amb una variant complexa que en lloc d'un traç central al cercle superior hi presentés un punt seguint el mecanisme de formació de la **ti** com-

plexa del text A1 del plom G.7.2. Aquesta variant encara no està documentada en signari sud-oriental, però sí que es documenta almenys en una inscripció en signari nord-oriental (MLH II f4, B1.284).

riant simple de la dualitat D1. La variant simple d'aquesta dualitat només es documenta en el text A1 del plom G.7.2 de La Bastida: per exemple a l'element *kitar*⁴⁹ que apareix molt freqüentment en les marques de valor de les monedes de plata (Ferrer i Jané 2007, 59) i als probables antropònims *bankiš* i *sikil* (Faria 1990-1991, 79). La variant complexa d'aquesta dualitat és relativament freqüent i es documenta per exemple a l'antropònim d'un dels plats d'Abengibre (G.16.1A) *segiteker* (Faria 1990-1991, 87; Rodríguez Ramos 2002b, 270) o a l'antropònim *aiturgi* (Faria 1990-1991, 82; Rodríguez Ramos 2002b, 253) d'un altre plat d'Abengibre (G.16.4) o a l'element *egian* (Rodríguez Ramos 2002a, 236, Correa 2004, 98, nota 82) de la cova de la Camareta (Hellín) (Pérez Rojas 1993). També podria ser el cas del probable topònim *ildigira*⁵⁰ (A.98, CNH, 356 n.º 1-2) (Faria 1991a, 162), on la interpretació del mecanisme de la marca del signe *ki* amb el traç interior seria paral·lel al de la marca del signe *ti*.

- D4: Aquesta dualitat no es documenta explícitament. El mecanisme de distinció és el mateix que en la dualitat anterior, però en aquest cas el cercle superior ha estat substituït per un rombe. Tot i així, cal tenir en compte que la variant complexa d'aquesta dualitat podria ser confosa amb la variant simple de la dualitat D2. La variant simple és poc freqüent i només es documenta en els textos: G.7.2A2, G.17.1 i G.7.5B* en segments sense paral·lels clars. En canvi la variant complexa es documenta per exemple a l'antropònim *begibilos* (Faria 1995a, 80; Rodríguez Ramos 2002a, 236) d'una ceràmica de (H.14.1*, Correa 1989) o a l'antropònim *aiturgi* (Faria 1990-1991, 82; Rodríguez Ramos 2002b, 253) d'un plat d'Abengibre (G.16.3).

La distribució de marques en aquest signe és compatible amb la indicació de la sonoritat de l'oclusiva: els elements compatibles amb l'oclusiva sorda serien *ki(tar)*⁵¹ i *sikil*⁵², mentre que els compatibles amb la sonora serien *argi*⁵³, *segi*⁵⁴, *urgi*⁵⁵, *begi*⁵⁶ i *egi*⁵⁷. Altres possibles paral·lels compatibles amb dubtes: *kis/gis*⁵⁸, *gibas*⁵⁹ i seria incoherent, també amb dubtes, *selgi*⁶⁰. Tot i que cal tenir en compte que excepte *argi* i *ki(tar)*, la resta estan suportats per exemples amb dualitat ambigua⁶¹. En

⁴⁹ La lectura alternativa com a *e* de la variant simple d'aquesta dualitat comportaria la lectura *etar* (Rodríguez Ramos 2002a, 240) que també és un dels elements formatius de les marques de valor (Ferrer i Jané 2007, 58). Al meu entendre, la entrada en joc del sistema dual en el signari sud-oriental desfà els dubtes d'interpretació que hi pogués haver d'aquest signe en favor de la seva lectura com a variant simple de *ki*. A més, la presència amb denominació extensa de *kitar* i d'*ota(r)* encaixarien amb les formes abreujades d'aquestes formes que apareixen al text de la cara B.

⁵⁰ Potser *ildigirga* (de Hoz 1980, 305; Correa 2004, 98, nota 81), per la possible confusió del signe *a* final amb un *ka* complex sud-oriental, tot i que considero més probable la primera opció. El nom d'aquesta seca també podria ser interpretat en signari nord-oriental, *iltefaka* (Untermann 1995, 306), amb els mateixos problemes respecte del signe final, en aquest cas un possible *ka* simple nord-oriental. Al meu parer, cal rebutjar les altres lectures proposades, especialment les híbrides: com l'habitual *iltiraka* (MLH I, 329, A.98) alhora amb el signe *ti* sud-oriental i el signe *a* nord-oriental.

⁵¹ *kidei* (G.1.1), *kidar* (G.6.1A), *ki(dar)* (G.6.1A i G.6.1B). La forma normal *gitar* (Ferrer i Jané 2005,

963 nota 29) basada en l'antropònim BASTVGITAS (TS) no es pot seguir defensant, almenys en aquells casos on *kidar* apareix en un context metrollògic.

⁵² JIRSECEL (TS).

⁵³ *argitibas* (B.1.14), *lakuargis* (C.4.1).

⁵⁴ SEGIA, SEGIENSES (TS).

⁵⁵ VRGIDAR (TS).

⁵⁶ *bigilako* (B.1.13), *bigildir*s (C.2.3).

⁵⁷ *tagiar* (B.7.32, B.8.20, etc.), *egiar* (F.13.3, F13.4, F.13.5, F.13.6, F.13.7, F.13.8 i F.13.22), però *ekiar* (F.13.3 i F.13.21). La forma *egian* probablement és una altra forma del paradigma d'*egiar* (Ferrer i Jané 2006, Annex 14) inclosa ja en la forma *bidegian* (B.3.2*) (Sollier - Barboteau 1988, 91) = *bi + d(e) + egian*.

⁵⁸ *ildirgis* (B.7.35*), però *abar'kis* (C.4.1) i potser ARANCISIS (HEp 3, 1993, 363).

⁵⁹ ADINGIBAS (TS), *bitugibas* (B.1.63).

⁶⁰ *selgitar* (B.7.24), potser SERGETON (CIL II, 2114).

⁶¹ També podria ser el cas del segment *ástigirós+* d'una estela procedent de Castulo (Linares) (Cabreró 1994, 303), si fes referència al topònim ASTIGI, tot i que en general aquest text és bastant opac i la segmentació del suposat topònim no és evident.

els exemples indicats a continuació quan hi ha una ambigüitat entre dues dualitats oposades, la lectura donada correspon a la primera dualitat indicada.

- *ki / kidar / kidei: ki* (G.7.2B, D1; G.0.1, D1/D3), *kitar* (G.7.2A1, D3), *kita* $\triangleright$ *rkir* (G.7.2A1, D3), *kidedi* $\triangleright$ *r* (G.7.2A1, D3).
- SECEL: *sikil* (G.7.2A1, D3).
- *ar̄gi: aiduar̄gi* (G.7.2B, D1).
- *segi: segiteker̄* (G.16.1, D3/D1).
- *ur̄gi: aitur̄gi* ?(G.16.3, D4/D1 i G.16.4, D3/D2).
- *tūrgi: aitur̄gi* ?(G.16.3, D4/D1 i G.16.4, D3/D2).
- *begi: begibilos* (Correa 1989, D4/D2).
- *egi: egian* (Pérez Rojas 1993, D3/D1). Potser també *banota(e)gian* (G.15.1, D3/D1) i ∇ *ero(e)gian* (H.5.1, D3/D1).
- *kiś/giś*: Per simetria amb la interpretació de la dualitat **ti/di** a les monedes d'Obulco la variant de **ki** amb traç central s'hauria d'interpretar com a variant complexa, és a dir sonora: *odagis̄* (A.100, D4). Tot i així, tampoc es pot descartar la interpretació sorda: *odakis̄* (A.100, D2). De fet, en aquest cas el paral·lel més directe seria ODACIS (A.100). Un altre possible antropònim *bankiś* (G.7.2 A1, D3), apareix amb seguretat amb la variant simple.
- *selgi: selki/be/les* (MLH III, 102 *10; Gil Farrés 1984, D2/D4)⁶².
- *gibas̄: bi* ∇ *rgibas̄* (F.9.2, D4/D2)⁶³.

ti/di - $\text{\textcircled{D}}$

Les dualitats del signe **ti** es poden dividir en dos grups en funció del nombre de traços. Les dues primeres presenten una forma simple amb un traç central i una forma complexa amb un traç exogen afegit. Mentre que en les quatre següents la forma simple no presenta cap traç o punt i les formes complexes es formen a l'afegir un traç o punt central. Aquesta circumstància crea una possible confusió, atès que les formes simples del primer grup de dualitats esdevenen les formes complexes del segon grup. També en el sistema dual del signari nord-oriental es planteja un problema similar amb els signes **ke**, **to** i **ti**, en particular aquest darrer pot arribar a ser de dos, tres o quatre traços, cosa que també torna ambigua la interpretació de les formes amb tres traços.

	1	2	3	4	5	6
DI						
TI						

FIGURA 15. Dualitats del signe **ti**

⁶² *selkibeles* (Rodríguez Ramos 2002a, 267). En el dibuix la variant de **ki** porta traç intern, però a la fotografia no s'acaba d'apreciar bé. Tot i que no hi ha cap variant amb traç exogen en aquest text, l'ús d'una variant de **e** romboïdal, que es confondria amb un possible **ti** sense cap traç, fa plausible identificar com a simples les variants de **ti** i **ki** amb traç central.

⁶³ Al signe llegit habitualment **ti** li sobresurt l'asta a la seva part inferior de forma suficient com per considerar la possibilitat de lectura **ki**, tot i que no és pot descartar completament la lectura **ti**: *bi* ∇ *rdibas̄* (D6) o potser *bi* ∇ *ribas̄* (D1). Altres lectures: *biki* ∇ *tibas̄* (MLH III 38/124; Correa 2004, 91); *bigi* ∇ *tinis̄* (Faria 1990-1991, 77) i *biku* ∇ *tibas̄* (Rodríguez Ramos 2002a, 258 i 270).

- D1: Aquesta dualitat es documenta explícitament al text de la cara B del plom G.7.2 de la Bastida: la forma simple és un cercle amb una barra vertical al mig, mentre que la forma complexa conté un petit traç en diagonal a l'extrem inferior dret. La variant simple a l'antropònim $\text{X}^{\text{>}}\text{l}^{\text{H}}\text{stautin}$ (MLH III 80/121)⁶⁴ i la variant complexa als antropònims *biuřildir* (Untermann 1990, 43/61) i *boD(i)ldir*⁶⁵ (Rodríguez Ramos 2002b, 260 i 261). També podria aparèixer de forma implícita a un plom suposadament fals (Gil Farrés 1984; Untermann 1990, 102, *10) on apareix la variant del cercle amb la barra vertical central en una de les variants del conegut element *iustir* (Untermann 1990, 189; Ferrer i Jané 2006, Annex 16). El fet que en aquest plom es representi el signe e com un cercle irregular fa plausible considerar l'anterior com a simple i que la variant complexa tingués un traç addicional, atès que d'altra forma la variant simple, sense traç, es confondria amb la forma que representa e. Seguint el mateix raonament aquesta dualitat també es podria representar a l'antropònim *bastibilos* (Faria 1990-1991, 96) del plom de Gador (H.1.1), si es confirma la lectura e del signe en forma de rombe.
- D2: Aquesta dualitat es documenta explícitament a la cara B del plom G.7.5* de La Bastida de les Alcuses (Fletcher - Bonet 1991-1992): la forma simple és un rombe amb un traç vertical al mig, *biřkibiderseti*, mentre que la forma complexa conté un petit traç diagonal a l'extrem superior dret: *basbidurřardin*. Aquesta dualitat també podria aparèixer de forma implícita en una tapa (G.9.16*) de l'Illeta dels Banyets (Olcina 2001, 32), tot i que el traçat és una mica irregular, on apareix la variant romboïdal amb la barra vertical central: [-]sdeeiarřti+⁶⁶. El fet que en aquesta inscripció es representi el signe e com un rombe fa plausible considerar l'anterior com a simple i que la variant complexa tingués un traç addicional.

FIGURA 16. Cara A del plom G.7.5* de La Bastida (Moixent). Dibuix Fletcher

- D3: Aquesta dualitat es documenta explícitament a un dels textos d'un dels plats de plata d'Abengibre (G.16.1B): la variant complexa i la simple estan presents simultàniament a l'antropònim *ildirřiker* (MLH III 61/125) la forma simple és un rombe, mentre que la complexa porta un punt central: en aquest mateix text es documenta la variant arrodonida d'e que elimina la confusió amb la variant simple de *ti* de forma romboïdal. Aquesta mateixa dualitat es documenta de forma explícita al meu parer al text A1 del plom G.7.2 de La Bastida, tot i que els dibuixos publicats per Untermann (1990) i Fletcher (1982,26) dibuixen els tres signes *ti* d'aquest plom amb un punt central. En realitat en l'únic cas en què el punt és clarament

⁶⁴ *kuleřtautin* (MLH III 80/121)

⁶⁵ *buř(i)ldir* (Faria 1990-1991, 84).

⁶⁶ Tot i que alternativament, també seria possible la lectura [-]sdeřtiarřdi+, amb una dualitat explícita del signe *ti* del tipus D4.

apreciable a les fotografies publicades és en el segment *kidediDr*, mentre que a l'antropònim *urketiger* (MLH III 140/125) no s'aprecia rastre de cap punt i en l'antropònim *sosintiger* (MLH III 109/125) s'aprecia en tot cas un possible traç descentrat, probablement secundari, però no un punt. En favor d'aquesta interpretació es pot adduir el dibuix realitzat per Serra Ràfols (1936, 336). Aquesta dualitat també apareixeria de forma implícita al plom (G.15.1) del Llano de la Consolación, en una de les variants del conegut element *iunstir* (Untermann 1990, 189; Ferrer i Jané 2006, Annex 16), on només es detecta la variant simple i on les variants complexes de **ke**, **tu** i **te** es formen afegint un punt. La variant simple d'aquesta dualitat també es podria documentar a l'antropònim *iltirteger* (Faria 1990-1991, 85; Rodríguez Ramos 2002b, 261 i 270) d'un dels plats d'Abengibre (G.16.1A), tot i que les dificultats de lectura podrien estar dissimulant el punt que distingiria a la variant complexa.

FIGURA 17. Plat d'Abengibre (G.16.1B). Dibuix MLH

- D4: Aquesta dualitat no es documenta explícitament, però es pot deduir de la major part de textos dels plats d'Abengibre, on per analogia de D3 la variant simple hauria d'estar representada per un rombe i la complexa, que és l'única documentada, té un traç en lloc del punt: com per exemple es podria documentar a l'antropònim *konildiř* (G.16.5) (MLH III 77/61) i als elements *bediar* (G.16.1C, G.16.1D, G.16.2 i G.16.3) i *bidiar* (G.16.4 i G.16.5) molt freqüents en els plats d'Abengibre. Aquesta dualitat també podria estar representada als textos de les llegendes monetàries d'Obulco (A.100), on la variant complexa també apareix als antropònims *ildiradin* (MLH III 61/19), *ildireur* (MLH III 61/55), *budilkoř* (Untermann 1990, 221 nota 48; Faria 1990-1991, 81) i *iskeřadin* (MLH III 64/19). En aquestes emissions l'ús d'una variant simple romboïdal sense cap traç podria explicar que per representar la **e** s'hagués triat un rombe amb doble traç, per evitar confusions. Aquesta variant també es podria documentar a la llegenda monetal *ildigira* (A.98, CNH, 356 n.º 1-2) (Faria 1991a, 162), probable topònim. En tot cas, cal tenir present que, estrictament, la variant amb traç central també podria ser interpretada com a variant simple a la dualitat D2.
- D5: Aquesta dualitat tampoc es documenta explícitament, però es pot deduir tant per analogia de D3, com per la presència al text G.14.1 del formant *adin* que apareix a l'antropònim *řalaiadin* (Rodríguez Ramos 2002, 255), representat per la variant que presenta un punt dins del cercle. Cal tenir present, tot i que no sembla probable, que estrictament aquesta variant podria ser també la variant simple d'una de complexa que combinés el punt central amb un altre traç.
- D6: Aquesta dualitat tampoc es documenta explícitament, tot i que a la cara A del plom F.9.6 de la Punta d'Orlell (La Vall d'Uixó) s'hi podria representar, si un signe afectat per un trencament d'una de les variants del conegut segment *iustir* (Untermann 1990, 189; Ferrer i Jané 2006, Annex 16) es confirmés com la variant simple, sense traç central, atès que la variant complexa, amb traç central, es documenta clarament en un segment reconstruïble com

] *adin*. Aquesta dualitat també es pot deduir del plat de plata H.3.1 de Santiesteban del Puerto, on el formant *adi(n)* apareix a l'antropònim *adibor*⁶⁷ representat per la variant complexa. Cal tenir present que la variant del cercle amb el traç central també podria ser interpretada com a variant simple a la dualitat D1.

La distribució de marques en aquest signe és compatible amb la indicació de la sonoritat de l'oclusiva: per la sonora *ildir*⁶⁸, *adin*⁶⁹ i *bedi*⁷⁰, i per la sorda: *tiger*⁷¹, *tautin*⁷² i *iunstir*⁷³. També el paral·lel de *budilkos* (A.100, CNH, 345, n.º 26-35) amb *BODILCOS* (A.100, CNH, 350, n.º 66) és favorable. La majoria estan documentats sense ambigüitats o en textos on es donen criteris addicionals que permeten desfer plausiblement l'ambigüitat: l'analogia amb la dualitat D3 favorable a D4 en el cas dels plats d'Abengibre i la presència de la forma especial d'*e* amb l'aspa dins del cercle o rombe a les monedes d'Obulco també favorable a D4. Tot i així, també es documenten algunes possibles incoherències: *iltirteger* (G.16.1A), únic cas d'*ildir* amb sorda⁷⁴. Potser també *kašdilo*⁷⁵ (D4) / *kaštilo* (D2) (A.99) en funció de quina sigui la dualitat D4 o D2 que per comparació amb *CASTVLO* (Liv. 24.41.7, Plin. *NH* 3.17, etc.) hauria de ser sorda. L'analogia amb les emissions d'Obulco serien favorables a D4 i per tant a la incoherència, tot i que no hi ha arguments interns decisius. També cal comptar el parell *basbidur̄bardin* (D2) (G.7.5*) / *basbidir̄bartin* (G.1.1) entre les possibles incoherències.

En els exemples indicats a continuació quan hi ha una ambigüitat entre dues dualitats oposades, la lectura donada correspon a la primera dualitat indicada.

- *ildir*: *biur̄ildir* (G.7.2B, D1), *boD(i)ldir* (G.7.2B, D1), *ildirtiker* (G.16.1B, D3), *iltirteger* (G.16.1A, D3), *konildir* (G.16.5, D4/D2), *ildiradin* (A.100, D4/D2), *ildireur* (A.100, D4/D2), *ildigira* (A.98 / CNH 356, D4/D2).
- *adin*: *ildiradin* (A.100, D4/D2), *iskeadin* (A.100, D4/D2), *salaiadin* (G.14.2, D5/D?), *adibor* (H.3.1, D6/D1),] *adin* (F.9.2A, D6/D1).
- *tiger*: *sosintiker* (G.7.2A1, D3), *ur̄ketiiger* (G.7.2A1, D3).
- *tautin*: *l̄stautin* (G.7.2B, D1).
- *iunstir*: *iunstir* (G.15.1, D3/D4), *iustir* (MLH III 102, *10, D1/D6); *iustir* (F.9.2A, D5-6/D1?)⁷⁶.
- *bedi*: *bediar* (G.16.1C, D4/D2; G.16.1D, D4/D2; G.16.2, D4/D2; G.16.3, D4/D1), *bidiar* (G.16.4, D4/D2; G.16.5, D4/D2).

⁶⁷ *atibu* (Untermann 1990, 644), *adibu* (Faria 1990-1991, 75), *aituatibor* (Rodríguez Ramos 2002, 255).

⁶⁸ *ildirtiger* (B.7.35*), *ildirgis* (B.7.35*).

⁶⁹ *VISERADIN* (CIL II, 445), *adinbur* (B7.34), *adintanes* (C.4.1).

⁷⁰ *bediar* és probablement un nom comú, potser segmentable en *bedi* + *ar*, i podria compartir arrel amb el formant antroponímic *bedi*: *biur̄bedi* (B.8.20), *biur̄bedin* (C.2.17).

⁷¹ *ildirtiger* (B.7.35*), *TARTIGAR* (IRSAT-104).

⁷² *TAVTINDALS* (TS), *tautintibas* (C.21.1).

⁷³ *iunstir* (C.1.24*, B.11.1*), però *iusdir* (F.17.1, F.17.2) amb canvi de sibilant.

⁷⁴ D'acord amb el dibuix MLH, la variant de *ti* representada a *iltirteger* no porta cap traç o punt, però els dubtes de lectura d'aquest text, podrien estar dissimulant el punt central de la variant complexa esperada.

També podria ser un dels esporàdics casos d'incoherències que també es detecten al signari nord-oriental i que també afecten el formant *ildir*, per exemple *tuúsiltir* (B.7.35*) (Solier 1979).

⁷⁵ Si es confirmés aquesta lectura potser es podria tractar d'un fenomen d'assimilació causats per la presència de la sibilant complexa, és a dir sonora, precedint la dental. Fenomen que també en signari nord-oriental podria ser la causa d'aparents ambigüitats, com és el cas el parell *iunstir* / *iusdir*.

⁷⁶ El signe *ti* coincideix amb un trencament i no es pot assegurar quina forma té, tot i que a les fotografies publicades no s'aprecia cap rastre del traç central. A més, també cal tenir present que tot i que la forma més freqüent en signari nord-oriental *iunstir* es documenta amb sorda, la forma *iusdir* (F.17.1) es documenta amb sonora, probablement influenciat pel canvi de sibilant.

ko/go - ☒

Aquest signe presenta algunes ambigüitats derivades del fet que un dels candidats a variant complexa, ☒, s'interpreta habitualment amb el valor de **bo**, pel fet d'assemblar-se al signe que en signari nord-oriental té aquest valor. Considero que el més econòmic és interpretar-lo com una variant complexa amb traç complet de **ko**, tot i que els paral·lels de lectura no són decisius.

	1	2	3	4		
GO	☒	☒	☒			
KO	☒	☒	☒	☒		

FIGURA 18. Dualitats del signe **ko**

- D1: En aquesta dualitat la variant simple és una clepsidra en horitzontal i el tret addicional és un traç curt, que es situa a la part superior de la bisectriu. Aquesta dualitat es documenta de forma explícita a la cara B del plom G.7.2 de La Bastida: la variant complexa per exemple a l'antropònim *gobeřon*⁷⁷ (Faria 1990-1991, 86; Rodríguez Ramos 2002b, 258 i 264) i la variant simple a *saldulako* (MLH III 98/83). Aquesta dualitat potser també es documenta de forma explícita en un plom de procedència desconeguda (Gil Farrés 1984; Untermann 1990, 102, *10) considerat fals a MLH, si es confirma la presència isolada del traç superior, únic clar a la fotografia, tot i que el dibuix publicat dibuixa un doble traç (D3). Tot i que no influeix en la lectura del signe, cal tenir present a efectes classificatoris que la variant simple d'aquesta dualitat és la mateixa que la de les dualitats D2 i D3. La variant simple fora del context monetar es documenta també a l'antropònim *kobeřir* (Faria 1997 107, Correa 2008, 286) de la cova de la Camareta (Pérez Rojas 1993), a l'antropònim *konildiř* (MLH III 77/61) d'un dels plats (G.16.5) d'Abengibe, a l'antropònim *okobilos* (Faria 1995b, 327) del plom (H.1.1) de Gador i a l'element *bekor*⁷⁸ del plom (G.15.1) de Montealegre del Castillo.
- D2: En aquesta dualitat la variant simple és una clepsidra en horitzontal i el tret addicional és un traç curt, que es situa a la part inferior de la bisectriu. Aquesta dualitat es documenta de forma explícita en algunes de les emissions monetals (CNH 345, 26:35) d'Obulco (A.100): la variant complexa es documenta a l'antropònim *begoe*☒, mentre que la variant simple es documenta a l'antropònim *budilkos*⁷⁹. Tot i que no influeix en la lectura del signe, cal tenir present a efectes classificatoris que la variant simple d'aquesta dualitat és la mateixa que la de la dualitat D1. En el context monetar la variant simple es documenta als antropònims *kolon* (MLH III 79/0 nota 79; Faria 1990-1991, 81; Rodríguez Ramos 2002b, 264) de les emissions d'Obulco (A.100) i *de*☒*ailkos* d'unes llegendes monetals similars a les d'Obulco (A.102). La variant complexa també es documenta a l'antropònim *uegoe*☒⁸⁰, molt probable-

⁷⁷ *bo(r)beřon* (Untermann 1990, 46/35).

⁷⁸ La seva alta freqüència d'aparició, sempre aïllat, induïx a cercar una explicació no estrictament antropònica.

⁷⁹ *botilkos* (Untermann 1975, 337).

⁸⁰ *uekoeki* (Faria 1990-1991, 81), *uekuegi* (Faria 1994a, 41), *uekoeku* / *ueboeku* (Rodríguez Ramos 2002a, 233).

ment una variant de *bego*† (A.100), d'unes llegendes monetals similars a les d'Obulco (A.101). La variant complexa també es documenta a les pròpies emissions d'Obulco (A.100) als antropònims *neseldugo*⁸¹ (Untermann 1975, 338; de Hoz 1980, 314; Faria 1990-1991, 81) i *?(n)tuagoi*⁸² (Untermann 1975, 338; de Hoz 1980, 314).

- D3: En aquesta dualitat la variant simple és una clepsidra en horitzontal i el tret addicional és un traç llarg que travessa completament la bisectriu. La variant complexa d'aquesta dualitat es documenta als antropònims *sibigolai*⁸³, *tuitugolai*⁸⁴ i *tuituigóren*⁸⁵ de les emissions monetals d'Obulco (A.100), així com a un dels ploms de la punta d'Orlell (F.9.2): *biulago*⁸⁶ (Rodríguez Ramos 2002b, 259 i 265). Els paral·lels no permeten decantar decidivament la balança entre la interpretació tradicional amb el valor **bo** de la variant complexa d'aquesta dualitat i el valor **go** que li atribueixo per raons formals. Altres ocurrencies de la variant complexa: *aigon(a)*⁸⁷ / *aigonar* (H.2.1)⁸⁸, potser també a F.9.2B i G.17.1. Cal tenir present també que coincideixen en la mateixa emissió *?(n)tuagoi* (D2) i *tuituigóren* (D3), circumstància que obliga a considerar la possibilitat que o bé la variant complexa de D2 actuï en algun cas com a variant simple de la variant complexa de D3, o bé que la variant complexa de D3 no formi part d'aquestes dualitats i tingui algun altre valor: en aquest escenari probablement **ku** o **bu** per mantenir la coherència amb el vocalisme del signari sud-occidental.
- D4: En aquesta dualitat la variant simple és una clepsidra en vertical. En aquest cas la variant complexa no està documentada.

A les dualitats d'aquest signe s'alternen els paral·lels coherents amb els incoherents. Així, seria coherent la representació sorda de l'element *bekor* (G.15.1) pels paral·lels *bekor* (G.1.1) i *bekor* d'un dels ploms (B.7.34*) de Pech Maho (Solier 1979), tot i que podria entrar en contradicció amb la representació sonora del formant *bego* / *uego*, que per altra banda podria estar suportada per *begoris* (B.9.8) i no estar relacionada amb l'anterior. També seria coherent la representació sorda del formant **ko(n)**⁸⁹ als antropònims *kobesir* (Camareta) i *konildir* (G.16.5), però en canvi apareixeria amb sonora als antropònims *gobeřon* (G.7.2B), *neseldugo* (A.100). L'ús de la sonora a l'antro-

⁸¹ *neseltuku* (Untermann 1975, 338), *neselduku* (Faria 1994a, 49), *neseltuko* / *neseltubo* (Rodríguez Ramos 2002a, 233). Els dibuixos del darrer signe publicats per Villaronga (CNH 341, 13 i 14) contenen un traç sencer, però en totes les fotografies consultades només s'aprecia el traç inferior.

⁸² Per Faria el signe inicial conflictiu seria un nexa entre **a** i **n**: *antuakoi* (Faria 1990-1991, 81), *an(n)duakui* (Faria 1994a, 41), en contra d'aquesta proposta cal al·legar que en el mateix antropònim apareix un signe **a** estàndard sud-oriental que no encaixa en la forma curvilínia central del nexa. Tot i així, la complexitat del signe obliga a considerar la hipòtesi del nexa: alternativament, es podria pensar en un nexa entre un signe **ba** orientat en direcció oposada a l'escriptura que explicaria la forma curvilínia central, i un signe **n** complex típic d'aquestes emissions que explicaria els extrems rectilinis. La lectura resultant en aquesta hipòtesi de lectura del signe conflictiu seria *ban(n)tuagoi* que recordaria el possible antropònim *bantuin* d'una de les esteles de Badalona i el també antropònim *TARBANTV* (TS).

⁸³ Es problemàtic distingir entre els signes **bi** i **tu**, quan aquest darrer no porta base. *šitubolai* (Untermann 1990, 106/44), *šibibolai* (de Hoz 1980, 314; Faria 1990-1991, 81), *šibibolai* / *šibikolai* (Rodríguez Ramos 2002a, 233).

⁸⁴ *tuitubolai* (Untermann 1975, 337; 1990, 130/44). *tuitubolai* / *tuitukolai* (Rodríguez Ramos 2002a, 233).

⁸⁵ *tuitubofen* (Untermann 1975, 337; 1990, 130/46). *tuitubofen* / *tuitukofen* (Rodríguez Ramos 2002a, 233).

⁸⁶ *birlako* (Untermann 1990, 41/83), *biulabo* (Faria 2002, 238).

⁸⁷ Potser seguint el model *adinbinnir* (B.1.16) o simplement amb un error en el primer text que permetria aïllar un esquema NP + **ar** amb un possible antropònim *aigon*.

⁸⁸ *aiboni* / *aibona II* o *aibonir* / *aibona H* (MLH III). *aibonr* / *aibona* (xifres) (Faria 1990-1991, 75). *aibonar* o *aikonar* (Rodríguez Ramos 2002a, 234). *aibonr* / *aibona II* o *aikonr* / *aikona II* (Rodríguez Ramos 2005, 125).

⁸⁹ *atako* (B.1.21), *biurko* (B.7.32), ALLORCVS, EDESCO, *skerlakon* (C.31.7), EDECON.

pònim *saldulako* (G.7.2B) seria coherent amb la representació sorda del formant *lako* en signari nord-oriental: per exemple *bigilako* (B.1.13), però no per *biulago* (F.9.2). L'ús de la sonora als magistrats *budilkos* (A.100) i *de†ailkos* (A.102) està suportat pel fet que el primer apareix també en llatí: BODILCOS (A.100). En canvi l'ús de la sonora al magistrat *kolon* (A.100) entraria en conflicte amb un dels testimonis del plom grec de Pech Maho *golo[-]biur*, paral·lel en canvi que podria suportar l'ús de la sonora als magistrats *sibigolai* (A.100) i *tuitugolai* (A.100). Tampoc la possible identificació del formant *ikor* a *tuituigoren* (A.100) seria compatible.

La distribució de les marques en aquest signe presenta suficients irregularitats com per no considerar encara provada la compatibilitat de la marca amb la indicació de la sonoritat de l'oclusiva. Caldrà replantejar les dualitats d'aquest signe a mesura que apareguin noves dades. Tot i així, s'aprecia coherència interna en l'ús de les mateixes variants en els mateixos segments en un mateix context, com és el cas del context monetar d'Obulco (A.100) i les emissions relacionades (A.101 i A.102): la variant simple en els dos magistrats amb possible segon formant *ilkos*: *budilkos* (A.100) i *de†ailkos* (A.102), la variant amb un petit traç a la part inferior (D2) als magistrats que presenten com a possible primer formant *bego* o *uego*: *begoe†* (A.100) i *uegoe†* (A.101), i la variant amb traç complet (D3) als magistrats amb possible segon formant *golai*: *sibigolai* (A.100), *tuitugolai* (A.100).

- ko(n)**: *kobesir* (Camareta, D1-2-3), *konildir* (G.16.5, D1-2-3), *gobeřon* (G.7.2B, D1), *neseldugo* (A.100, D2) i potser *aigon* (H.2.1, D3).
- lako**: *saldulako* (G.7.2B, D1) i *biulago* (F.9.2, D3).
- bekor*: *bekor* (G.15.1, D1-2-3).
- bego*: *uegoe†* (A.101, D2) i *begoe†* (A.100, D2).
- ilkos*: *de†ailkos* (A.102, D1-2-3) i *budilkos* (A.100, D1-2-3).
- golo*: *sibigolai* (A.100, D3), *tuitugolai* (A.100, D3) i *kolon* (A.100, D1-2-3).
- ikor*: *tuituigoren* (A.100, D3)

tu/du - Δ

Les dualitats del signe **tu** són problemàtiques, atès que no se'n documenta cap d'explícita. També algunes de les variants amb traç central i sense base (Λ) es podrien arribar a confondre com a variants del signe **bi** (↑). En especial, la dualitat D4 presenta dubtes addicionals que l'allunyen del model del traç afegit.

	1	2	3	4		
DU	Δ	Δ	Λ	Λ		
TU	Δ	Δ	Λ	Λ		

FIGURA 19. Dualitats del signe **tu**

- D1: En aquesta dualitat la variant complexa presenta un traç curt interior centrat en la part inferior d'un triangle. La variant complexa es documenta als textos A2 i B del plom G.7.2 de La Bastida als antropònims *saldulako* (MLH III 98/83) i *aiduaręgi* (Faria 1990-1991, 82; Rodríguez Ramos 2002b, 253 i 254) del text B i al segment *uduta* del text A2. La variant

simple que li correspon és un triangle tal com es documenta als textos dels plats d'Abengibre (G.16.3 i G.16.4) a l'antropònim *aiturigi* (Faria 1990-1991, 82; Rodríguez Ramos 2002b, 253, 271 i 272). La variant simple seria la mateixa que la indicada per la dualitat D2.

- D2: En aquesta dualitat la variant complexa presenta un punt interior centrat dins del triangle. La variant complexa es documenta al plom G.15.1 del Llano de la Consolación a l'antropònim *aitige(i)ldun* (Untermann 1990, 209, nota 5; Faria 1990-1991, 82; Rodríguez Ramos 2002b, 253 i 262), al plom G.24.4 del Amarejo (Broncano 1989) al possible antropònim o potser topònim *alau(i)ldun*⁹⁰ (Moncunill 2007, 78). Aquesta variant també es documenta al plom de Los Allosos (Pachon et al. 2004) al text *?řiduenen*⁹¹. La variant simple seria la mateixa que la indicada per la dualitat D1.
- D3: En aquesta dualitat la variant complexa presenta un traç curt exterior a mitja alçada a la part davantera del triangle. En aquesta dualitat el traç inferior del triangle, tant en la variant simple com en la complexa es presenta lleugerament elevat per sobre de la seva posició habitual. La variant simple d'aquesta dualitat es documenta al text B del plom G.7.5* (Fletcher - Bonet 1991-1992; Faria 1992-1993, 278; Untermann 1996, 101; Rodríguez Ramos 2005, 125; Correa 2008, 284) de La Bastida al segment *kosbidertuan*, mentre que la variant complexa es documenta al text A del mateix plom al segment *basbidurbarđin*, tot i que el dibuix publicat no reflecteix el traç exogen que si s'aprecia a la fotografia. No es pot considerar una dualitat documentada explícitament, atès que les dues cares d'aquest plom han estat escrites per mans diferents.
- D4: En aquesta dualitat la variant simple presenta un traç central, però no presenta base, mentre que la complexa tampoc presenta base, però presenta un doble traç interior en forma d'angle obert per la seva part inferior. Aquesta variant complexa s'explica probablement pel fet que la variant de **tu** amb traç central i sense base no podria presentar una variant simple sense traç central, atès que es confondria amb **ka**. Tot i que tenint en compte la forma del sil·labograma **to** en el signari sud-occidental (A) també podria ser un bon candidat a **to** en sud-oriental. Aquesta dualitat només es detecta en una de les llegendes d'Obulco (A.100), la variant complexa a l'antropònim *neseldugo* (Untermann 1975, 338; de Hoz 1980, 314; Faria 1990-1991, 81) i la variant simple als probables antropònims *tuitugolai*, *tuituigoren*, *?(n)tuagoi* i *karsuritu* (Untermann 1990, 190; Faria 1990-1991, 81).

La distribució de marques en aquest signe és compatible amb la indicació de la sonoritat de l'oclusiva, tot i que el nombre de casos amb paral·lels clars és escàs. Per a la sonora, *saldu*⁹² i *ildu*⁹³ no presenten excepcions. Mentre que per a *aidu*⁹⁴ hi ha una possible incoherència: *aiturigi* (G.16.3 i G.16.4) si els formants fossin *aidu* i *urigi*, però que podria ser coherent si el formant final tingués a veure amb el formador de topònims *tuigi*⁹⁵. L'únic paral·lel per a la sorda és *tuitu*⁹⁶. També cal comptar el parell *basbidurbarđin* / *basbidirbartin* (G.1.1) entre les possibles coherències per a aquest signe.

⁹⁰ *alabuldun* (Faria 1990-1991, 82). *alabultun* / *alaboltun* (Rodríguez Ramos 2002b, 253). *ala□ltun* (Correa 2008, 283).

⁹¹ *tiritueneka* (Pachon et al. 2004). *tifitueneka* (Moncunill 2007, 312). *teaitueneka* (Rodríguez Ramos 2006, 41). *?řituenel* o *?řituenen* (Correa 2008, 289).

⁹² *salduko* (C.2.3).

⁹³ *ilduniraenai* (G.1.1), *ildursu+* (C.17.1).

⁹⁴ *aiduisker* (C.22.1), *aidutiger* (C.1.24*).

⁹⁵ Documentat en topònims de la zona meridional com ILVTURGI (Cerro Maquiz, Mengíbar) i ISTURGI (Los Villares, Andújar). Cal tenir present però la possible presència de la sorda a l'antropònim TURCIRADIN (CIL II, 2970).

⁹⁶ *tuitui+* (F.13.2).

- *aidu*⁹⁷: *aiduargi* (G.7.2B, D1), *aiturgi*? (G.16.3 i G.16.4, D1/2).
- *turgi*: *aiturgi*? (G.16.3 i G.16.4, D1/2).
- *saldu*: *saldulako* (G.7.2B, D1).
- *ildu*⁹⁸: *aitige(i)ldun* (G.15.1, D2), *alau(i)ldun* (G.24.4*, D2), *neseldugo* (A.100, D4).
- *tuitu*: *tuitugolai* (A.100, D4), *tuituigoren* (A.100, D4).

1 / 4

El valor d'aquest signe, al meu parer, encara no es pot donar per identificat, però la seva dualitat en principi és clara, tot i que només es documenta un cop una variant complexa que segueix el mateix esquema que la dualitat del seu equivalent formal en signari nord-oriental.

	1	2	3	4		
d1	↯	↰				
	↱	↲	↻	↷		

FIGURA 20. Dualitats del signe ↱

- D1: En aquesta dualitat la variant simple està orientada en el sentit de l'escriptura, mentre que la variant complexa presenta un traç sencer que travessa la variant simple a mitja alçada. Aquesta dualitat es documenta explícitament al text A1 del plom G.7.2 de La Bastida: la simple al segment *la*↯ i la complexa al segment *otalau*↰*eder*. Entre altres textos, la variant simple també es documenta al text B d'aquest mateix plom precedit per antropònims: *aiduargi*↯ i *saldulako*↯.
- D2: En aquesta dualitat la variant simple està orientada en el sentit invers de l'escriptura. La variant simple d'aquesta dualitat es documenta a la cara B del plom G.7.5* de la Bastida de les Alcuses (Fletcher - Bonet 1991-1992) al segment *koika*↲*skitu*↲ i al plom del Llano de la Consolación (G.15.1) darrere de l'antropònim *aitigeldun*. La variant complexa no es documenta.
- D3: La variant simple d'aquesta dualitat es documenta en algunes emissions monetals d'Obulco i similars i Abra: *bego*↯⁹⁹ (CNH, 345, n.º 27-35)(A.100), , *de*↯*ailkos* i *kan*↯*nai* (CNH, 354, n.º 1)(A101); *uego*↯ i *?oni*↯ (CNH, 355, n.º 1-4)(A.102), on les corbes s'han transformat en angles rectes. No queda gaire clar com seria la variant complexa.
- D4: La variant simple d'aquesta dualitat es documenta en una emissió monetal d'Abra (A.101), als textos *de*↯*ailkos*¹⁰⁰ i *kaan*↯*nai* (CNH, 354, n.º 2) (A.101), on els angles tancats s'han arrodonit. No queda clar com seria la variant complexa.

⁹⁷ No s'ha tingut en compte *aiti* que apareix a l'antropònim *aitigeldun* (G.15.1) com a variant d'*aidu* (Untermann 1990, 236 nota 5; Rodríguez Ramos 2002, 253 i 262), sinó com un formant antroponímic diferenciat.

⁹⁸ No s'inclou *urkailbi*. Tot i que la lectura *ildu* (Untermann 1990, 140/62; Rodríguez Ramos 2002b, 262) és atractiva, el signe final és estrictament *bi* en totes les emissions.

⁹⁹ *bekoeki* (Faria 1990-1991, 81), *bekuegi* (Faria 1994a, 41). *bekoeku* / *beboeku* (Rodríguez Ramos 2002a, 233). Alguns dels dibuixos del signe *ko* publicats per Villaronga (CNH 341, 15 i 16) contenen un traç sencer, però en totes les fotografies consultades només s'aprecia el traç inferior.

¹⁰⁰ *tegiailkos* (Faria 1990-1991, 81).

C / D

En aquesta dualitat agrupo un conjunt de variants compatibles, tot i que no es pot descartar que pertanyin a més d'un signe. Per Untermann (1990, 145) i Correa (2008, 287) D és un signe pendent d'identificar. Per Faria (1991, 193) seria una variant de **ke**, mentre que per Rodríguez Ramos (2004, 238) tindria el valor de **to** en identificar en el text B del plom G.7.2 de La Bastida l'antropònim **botoldir**. Aquest paral·lel seria compatible amb la interpretació d'aquesta variant com a complexa, atès que li correspondria un valor sonor **bodoldir**, tal com seria d'esperar amb el formant **bodo**¹⁰¹. Tot i així, al meu parer, encara no hi ha prou dades per donar el seu valor com identificat.

	1	2	3	4	5	
d2	⊔	⊔	⊔	⊔	⊔	
	⊔	⊔	⊔	⊔	⊔	

FIGURA 21. Dualitats del signe D

- D1: La variant que configura la primera possible dualitat és el signe D, que podria arribar a ser confós amb un signe í amb una asta curta, 9. Aquesta variant es detecta al del plom G.7.2 de La Bastida tant al text A1, als segments **kitaDrkir** i **kidediDr**, com al text B a l'antropònim **boDldir**. Aquesta variant potser també es documenta al plom (G.6.1) amb molts dubtes de lectura de la Covalta (Albaida) i a un plom considerat fals (Gil Farrés 1984; Untermann 1990, 102, *10) al segment **biDkin**. Interpreto la variant usada en aquests textos en primera instància com a complexa per la comparació amb la resta de variants identificades d'aquest signe, atès que el fet que es documenti un punt en lloc d'un traç a la llegenda indígena de les monedes de Salacia (Alcácer do Sal), **Cbeuiboñ** (A.97), és un indicatiu favorable a considerar el traç rectilini d'aquest signe com el traç addicional, fet confirmat en d'altres variants pel canvi de posició i llargada d'aquest traç, per exemple al plom (H.1.1) de Gador, on el traç curvilini apareixeria en forma rectilínia C. Si la hipòtesi fos correcta li correspondria una variant simple en forma de semicercle obert per la dreta. Tot i així, en el context del text de la cara B del plom G.7.2 de La Bastida, també seria plausible pensar en una variant complexa amb un traç exogen i per tant interpretar aquesta variant com a simple.
- D2: La segona variant es podria documentar a la inscripció del relleu de Cerro Boyero (Pachon et al. 2002) al text **taunD+** (Correa 2008, 287)¹⁰² que, tot i que incompleta per la fractura de la peça, es podria reconstruir com el signe de la variant complexa de D1 girat 180°, amb una certa inclinació cap endavant i amb la particularitat que el traç vertical no acabaria de connectar amb el traç curvilini, almenys a la part inferior del signe. Interpreto aquesta variant com a complexa. Si la hipòtesi fos correcta li correspondria una variant simple en forma de semicercle obert per l'esquerra.

¹⁰¹ BODONILVR i potser també BODILCOS (A.100) presentarien una arrel compatible.

¹⁰² **tauiD+** / **taunD+** / **tauí** + / **tauní** + (Pachon et al. 2004). **taune** [(Rodríguez Ramos 2005, 124). **tauní** [(Moncunill 2007, 297).

- D3: La tercera variant es documenta a la llegenda indígena de les monedes de Salacia (Alcácer do Sal): C**beuibon** (A.97). És el primer signe del nom de la seca que a vegades no es transcriu¹⁰³. La seva forma és un semicercle en forma de C amb un punt central. Aquest signe encaixaria com a variant dels anteriors si com en d'altres variants complexes el punt representa el traç addicional. Interpreto aquesta variant com a complexa. Si la hipòtesi fos correcta li correspondria una variant simple en forma de semicercle obert per la dreta.
- D4: La quarta variant presenta el traç curvilini realitzat amb tres traços rectilinis, mentre que el traç vertical s'ha reduït i es troba situat en una posició central entre els altres tres sense connectar amb ells. Aquesta variant, que transcriu amb un interrogant, es documenta en el mateix element quatre vegades en cadascuna de les línies del plom (H.1.1) de Gador, **?štañionxi¹⁰⁴bi**, amb la particularitat que la grandària i inclinació del traç varia lleugerament en cada signe, arribant en la primera línia a connectar amb els traços exteriors¹⁰⁵ i en la segona adopta una posició quasi vertical. Interpreto aquesta variant com a complexa. Si la hipòtesi fos correcta li correspondria una variant simple sense el traç central.
- D5: Aquesta variant seria l'equivalent de l'anterior però girada 180°. Es documenta al plom de los Allozos (Pachon et al. 2004) i presenta en els dos casos documentats el traç de forma sencera, però no connecta pels extrems sinó en una posició intermèdia:]+**?stae?i?r**¹⁰⁶ i **?řiduenen**. Com en els casos anteriors, interpreto aquesta variant com a complexa. En aquest plom es podria documentar la forma simple d'aquest signe, sense el traç afegit, tot i que podria ser interpretada també com un signe **ba** rectilini: **baštaebai?r**.

ř/ř - 9

Aquesta dualitat és molt clara, la variant simple és la forma estàndard i les variants complexes presenten un tret addicional: un punt o un petit traç en posició variable. Totes les dualitats es documenten explícitament:

	1	2	3	4	5	
Ř	q	q	q	q	q	
ř	q	q	q	q	q	

FIGURA 22. Dualitats del signe ř

- D1: En aquesta dualitat la variant complexa presenta un traç diagonal orientat cap avall a la part davantera inferior del cap del signe. Aquesta dualitat es documenta explícitament al text de la cara B del plom G.7.2 de La Bastida en el mateix antropònim: **biurildir** (MLH

¹⁰³ Jo mateix recentment: **beuibun** (Ferrer 2009, 454 nota 7).

¹⁰⁴ **tištañionxi¹⁰⁴bi** (Untermann 1990). **tibestañio-kibebi** (Faria 1990-1991, 76). **tekeštañionkebi** (Rodríguez Ramos 2006, 41).

¹⁰⁵ Aquesta particularitat causa lectures específiques: **eštañionxi¹⁰⁵bi** (Untermann 1990), **ekeštañionkebi** (Rodríguez Ramos 2006, 41).

¹⁰⁶ **baštaebaitir** (Pachon et al. 2004; Moncunill 2007, 312). **]baštaebaiter** o **]baštaeiteir** (Rodríguez Ramos 2006, 41). **]štae?i?ř** (Correa 2008, 289).

- III 43/61). La variant complexa d'aquesta dualitat també es documenta en un dels plats d'Abengibre (G.16.2) per exemple a l'antropònim *aibeřon* (MLH III 2/35).
- D2: En aquesta dualitat la variant complexa presenta un traç diagonal orientat cap endavant a la part superior del cap del signe. Aquesta dualitat es documenta explícitament al text A1 del plom G.7.2 de La Bastida: la variant complexa per exemple a l'element *ařikań* i la variant simple a l'antropònim *urketiiger* (MLH III 140/125).
- D3: En aquesta dualitat la variant complexa presenta un traç vertical a la part superior del cap del signe. Només es detecta i de forma dubtosa en un signe, i per tant podria ser una D2 mal traçada. Aquesta dualitat es documenta explícitament al text B del plom G.7.5* de La Bastida (Fletcher - Bonet 1991-1992): la variant complexa al probable antropònim *ebarkoř* (Faria 1992-1993, 278) i la variant simple per exemple al segment *kořbideřtuan*.
- D4: En aquesta dualitat la variant complexa presenta un punt dins del cap del signe. Aquesta dualitat es documenta explícitament al plom de Los Allozos (Pachon et al. 2004) la variant complexa en el text *?řidueneń* i la variant simple al text *] + ?řtae?i?ř*, i només en la variant complexa en el plom de Gador (H.1.1) al segment repetitiu *?řřtařion<bi* i el possible antropònim *+?eřu?in*¹⁰⁷ (H.1.1, D4).
- D5: En aquesta dualitat la variant complexa presenta un traç diagonal orientat cap amunt a la part davantera de la base de l'asta. Aquesta dualitat es documenta explícitament a un plom de procedència desconeguda considerat fals a MLH (Gil Farrés 1984; MLH III, 102, *10): la variant complexa als fragments *ařakotař*¹⁰⁸ i *kařes* i la variant simple a més del primer dels anteriors, també al fragment *bařbade* i als segments *tařban+leř*¹⁰⁹, *kasuřbatai*, *bankoř* i *iř+*.

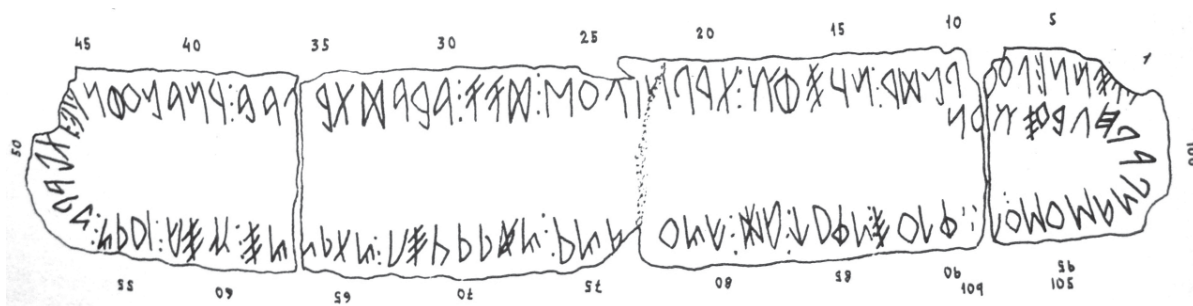

FIGURA 23. Plom de procedència desconeguda. Dibuix Gil-Farrés

La distribució de marques en aquest signe és completament regular en els textos on es documenta alguna de les variants complexes de ř, atès que només es marquen les vibrants en posició intervocàlica. Aquest grup d'inscripcions (Grup A) està format per les següents inscripcions: G.7.2B, G.7.2A1, G.16.2, G.7.5B*, el plom de los Allozos (Pachon et al. 2004), H.1.1 i el plom de procedència desconeguda considerat fals a MLH (Gil Farrés 1984; MLH III, 102, *10).

¹⁰⁷]*tatiauriki* (Faria 1990-1991, 76),]*eřurin* (Rodríguez Ramos, 2002a, 241),]*eřutuń* (Rodríguez Ramos, 2006, 41).

¹⁰⁸ Tot i que el dibuix reproduceix una *r* marcada en el darrer signe, a la fotografia no sembla que la marca existeixi. Tampoc queda clar quin seria el següent signe, afectat per un dels plecs, i si aquest i els signes

següents pertanyerien al mateix segment o a un de diferent. Tampoc sembla que existeixi la marca de la suposada *r* final d'aquest possible segment, que més aviat té forma d'*a*.

¹⁰⁹ Es podria reconstruir com *tařbanbeleř* i identificar un antropònim format per *tařban* (MLH 116) i *beleř* (MLH 31).

— Grup A:

- Marcades en posició intervocàlica: *ganibeřon*, *biuřildir* i *gobeřon* (G.7.2B, D1); *aibeřon* i *ebaareň* (G.16.2, D1); *ařikaň* i *řřikaň* (G.7.2A1, D2); *ebarkořar* (G.7.5B*, D3); *řřidueneň* (Allozos, D4); quatre vegades *řřřtařionřřbi* i *+řřuřřin* (H.1.1, D4), i *ařakotař* i *kařes* (MLH III, 102, *10, D5).
- Marcades en d'altres posicions: Cap.
- Sense marcar en posició intervocàlica: Cap.
- Sense marcar en d'altres posicions: *beřřir*, quatre vegades, *biuřtagerka*, dos cops, *artagerka*, *biuřildirka*, *boř(i)ldirka*, *aiduaręi* i dos cops *sakarbař* (G.7.2B, D1); *uřketiiger* (G.7.2A1, D2); *biřkibiderřeti*, *basbiduřbardin* (G.7.5A*, D3); *řitařlabitan*, *kořbiderřtuan*, *koikařskituř* (G.7.5B*, D3); *]+řřtaeřřiřř* (Allozos, D4) i *bařbade*, *ařakotař*, *baňkoř*, *tařban+leř*, *kasuřbatai* i *iř+* (MLH III, 102, *10, D5).

A la resta de textos no s'aprecia la regularitat detectada en el grup anterior. En alguns casos, pel simple fet que no apareix cap vibrant intervocàlica: H.13.1, G.14.1, G.16.1B, G.16.3, G.16.4, G.24.1*, G.17.1, A.96 i H.3.1 (Grup B1). Però no és el cas d'altres textos, on seguint la pauta marcada pel grup A s'esperaria trobar variants marcades intervocàliques i no apareixen G.7.2A2, G.15.1A, G.15.1B, G.16.1A, G.16.1D, G.16.5, Camareta (Pérez Rojas 1993), A.98, A.100, H.8.1, Boyero (Pachon et al. 2002), Baeza (H.14.1*, Correa 1989), F.9.2B i H.5.1 (Grup B2).

L'extrema regularitat del grup A indueix a pensar que la dualitat del signe *ř* potser no era vigent en una gran part d'inscripcions del grup B2, tot i que en la major part d'aquestes inscripcions es detecten variants complexes, o fins i tot dualitats explícites en d'altres signes, com és el cas de G.15.1 i G.16.1A. El nombre d'inscripcions encara és massa reduït per precisar si aquest fet pot tenir una explicació geogràfica i/o cronològica. En qualsevol cas, també hi ha arguments per pensar que algunes de les possibles incoherències detectades podrien no ser-ho.

1. Probablement la propensió de *ř* a no aparèixer en posició intervocàlica no fos absoluta i, per tant, en alguns casos la seva presència podria estar justificada.
2. Un cas que podria originar un comportament ambigu i explicar alguna excepció és el de les vibrants inicialment finals però que per resultat de composició acabessin en posició intervocàlica. En el grup A en algun cas es pot detectar que també es marquen: és el cas del formant *biuř* que apareix en el text B del plom G.7.2 de La Bastida amb la vibrant marcada quan precedeix *ildir*, però no quan precedeix *tager*. També podria ser el cas d'*ebarkořar* (G.7.5B*) amb un probable morf *ar* final i un probable antropònim *ebarkoř* en origen, tenint en compte l'absència total de *ř* en posició final. En el grup B2 aquesta casuística és relativament freqüent: *konildirar* (G.16.5) i *aibelořar* (G.16.1D) amb el morf *ar*, *iltiřtegerai* (G.16.1A) amb el possible morf *ai*, *iskeřadin* (A.100), *ildiradin* (A.100), *ildiręuř* (A.100) i potser d'*iskeři(ar)* (G.15.1B) resultat de la composició d'un formant que acaba amb *ř* amb un que comença per vocal.
3. Una altra possible font d'excepcions són les dificultats de lectura. Així, en el plats d'Abengibre (G.16) distingir els traços propis del signe és complicat, més encara si el tret addicional fos un punt. També podria ser el cas del segment *bařirtařagař* (G.7.2A2), on el signe *ř* està en una zona de difícil lectura per causa dels plecs del plom i la marca podria existir i no ser actualment visible. O de l'antropònim *kařesit*¹¹⁰ (Faria 1997, 107) de la cova de la Camareta (Pérez Rojas 1993).

¹¹⁰ La presència de la variant complexa en aquest text no es pot descartar, atès que la fotografia publica-

da no permet apreciar amb claredat si el signe *r* porta algun traç afegit en la seva part superior.

La identificació d'aquesta dualitat en el signari sud-oriental obliga a mirar amb altres ulls els textos en signari nord-oriental, on apareixen dues variants de **ř**, normalment **ř5/ř6** - Φ com a variant simple i **ř7** - Φ com a variant complexa, que podrien representar la mateixa dualitat de la vibrant documentada en el signari sud-oriental. Alguns dels textos on es documenta més clarament aquesta dualitat són: Cruzy (Untermann 1999), B.1.3, B.8.1, C.2.3, C.17.1, F.6.1, F.13.5¹¹¹, F.13.75 i F.17.1, Tal com passa amb les altres dualitats del sistema dual, cal suposar que en textos curts també es segueix, però que no es detecta per raons òbvies. A diferència del que passa en el signari sud-oriental en el subconjunt base (Grup A), on la variant marcada només apareix en posició intervocàlica, no s'aprecia en el signari nord-oriental cap correlació entre una variant i la posició intervocàlica. Tot i que la variant no marcada en el signari nord-oriental, l'equivalent a la marcada en el signari sud-oriental, presenta una tendència 60/40 a aparèixer en posició intervocàlica. Tal com passa en el signari sud-oriental, no sembla que l'ús d'aquesta dualitat hagi estat general, atès que hi ha textos prou llargs com perquè apareguessin representades ambdues variants: B.1.373* (Solier - Barbouteau 1988), B.7.34*, B.7.35*, B.7.36* (Solier 1979), C.1.24* (Sanmartí 1988), on només apareix una sola forma de vibrant: les formes simples **ř5/ř6** - Φ o **ř3** - Φ .

FIGURA 24. Ceràmica pintada de Lliria (F.13.5):]banguřs • kařesbanite • egiar. Dibuix MLH

ř: *dimor/kiř* (C.2.3), *arskotař* (F.13.75), *biuřtař* (B.1.3), *m̄bařdiaikis* (F.6.1), *teř/diřs* (C.2.3), *tundibařde* (F.17.1B), *tařkaliřs* (C.2.3),]*banguřs* (F.13.5) *bassumidadiniře* (F.13.5), *basiarebe* (C.2.3),]*ařakařer* (F.17.1B), *abařieikide* (F.6.1), *ekařiu* (F.6.1), *beřigařsense* (F.6.1), *teeřoke* (C.17.1), *bideřoka++* (C.17.1), *ebařikame* (C.2.3), *tuikesiřa* (C.2.3), *be++(+?)šařen* (B.8.1), *eřešu* (C.2.3).

ř: *iumstiř*, *tortonbalař* (C.17.1), *biuřtař* (B.1.3), ---]tař (B.8.1), *tařbeliořku* (C.2.3), *kuletabeřku* (C.2.3), *bigildiřste* (C.2.3), *ařgitige* (F.6.1), *teř/diřs* (C.2.3), *lořsa* (C.2.3), *baitesbaniekařse* (F.6.1), (F.13.5), *sukuřba* (F.13.75), *egařba* (F.13.75), *biuřtaneř* (C.2.3), *sosinbiuřu* (F.6.1), *balkebiuřaies* (F.6.1), *ultitegeřaigase* (F.6.1), *neitegeřu* (C.2.3), *tasbeřiun* (C.2.3), *kařesbanite* (F.13.5), *bařer* (F.17.1B), *edeřai* (F.17.1B), *ařabaki* (F.17.1A), *uřkekeřeře* (F.6.1), *auřunibeikeai* (F.6.1), *tařbeřiuniu* (F.6.1).

ř: *abařgeborste* (C.2.3), *saldugileřku* (C.2.3), *dařun* (C.2.3).

Independentment de la seva representació, probablement només de forma esporàdica, tant en signari nord-oriental, com en signari sud-oriental, l'existència d'aquesta dualitat és una nova dada que pot aportar llum addicional sobre quina era l'oposició entre vibrants en ibèric. Hi ha un cert consens

¹¹¹ Curiosament la variant marcada (**ř7**) apareix en aquest text en el segment *iumstiř*, únic cas documentat de les variants d'aquest element que no acaba amb l'al-

tra vibrant: **r**. En tot cas, les tres vibrants apareixen en aquest text, on *egiara* apareix amb l'altre vibrant: **r**.

(Correa 1994, 273; Quintanilla 1998, 237; Ballester 2001, 295; Rodríguez Ramos 2003, 342) respecte que la vibrant que es transcriu com **ř** seria la vibrant normal, probablement alveolar. Els arguments per considerar que **ř** fos la vibrant normal són que és la més freqüent estadísticament, que en els signaris meridionals és la que formalment derivaria de la *resh* fenícia, que en alfabet grecoibèric es representa amb el signe *rho* sense marca, que és la que s'usa en l'adaptació de noms gals i llatins i que és la que els celtibers adopten com a única vibrant quan adapten el signari ibèric nord-oriental a la seva llengua. Però no hi ha acord respecte de si **ř** seria la vibrant simple (Correa 1994, 274; Rodríguez Ramos 2003, 348) o la vibrant múltiple (Quintanilla 1999, 567; Ballester 2005, 369). La presència de la marca en signari ibèric sud-oriental ofereix una solució al dilema, atès que permet desdoblar el signe **ř** en dos: una variant no marcada, **ř**, que representaria la vibrant simple i una variant marcada, **ṛ̌**, que representaria la vibrant múltiple, per analogia amb la marca de les oclusives velars i dentals que en signari sud-oriental indica la presència de sonoritat. En el signari ibèric nord-oriental el significat de la marca s'inverteix en el cas de les oclusives i per tant cal suposar que també en el cas de les vibrants. Aquesta nova dualitat explicaria perquè en els paral·lels grecs i llatins les vibrants geminades corresponien en els casos segurs sempre a l'antiga **ř** i mai a **r** (Ballester 2005, 365). Conseqüentment, l'oposició entre les dues vibrants tradicionals **ř/r** ja no pot ser simple / múltiple (Correa 1994, 274) o múltiple / simple (Quintanilla 1999, 567; Ballester 2005, 369), sinó que hauria de ser d'un altre tipus (Moncunill 2007, 44): les hipòtesis d'oposició fins ara plantejades són: alveolar / uvular (Ballester 2001, 295¹¹²) i alveolar / retroflexa (Rodríguez Ramos 2003, 348).

n/ṇ - ʎ

Aquesta dualitat és molt clara, la variant simple és la forma estàndard i les variants complexes presenten un tret addicional: un punt o un petit traç en posició variable.

	1	2	3	4		
Ń	ʎ̣	ʎ̣̣	ʎ̣̣̣	ʎ̣̣̣̣		
N	ʎ	ʎ	ʎ	ʎ		

FIGURA 25. Dualitats del signe **ř**

- D1: En aquesta dualitat la variant complexa presenta un traç diagonal orientat cap avall a la part davantera mitjana de l'asta. Aquesta dualitat es documenta explícitament al text A1 del plom G.7.2 de La Bastida, per exemple al segment *bankišařikań*. També es documenta al text A del plom G.7.5* també de La Bastida (Fletcher - Bonet 1991-1992). La variant marcada al segment *basbiduřbardiń* i la simple per exemple al segment *baneaia*.
- D2: En aquesta dualitat la variant complexa presenta un punt a la part davantera mitjana de l'asta. Aquesta dualitat no es documenta explícitament. La variant complexa es documenta al plom G.24.1* del Amarejo (Bonete) (Broncano 1989) al segment]ke^hteń¹¹³.

¹¹² Tot i que en un article recent (Ballester 2005, 362) considera que l'oposició ha de ser simple (**r**) / múltiple (**ř**).

¹¹³]keeten (Faria 1992-1993, 277).]ke^hon (Rodríguez Ramos 2005, 125; Correa 2008, 282).]ketion (Moncunill 2006, 354).

- D3: En aquesta dualitat la variant complexa presenta un traç diagonal orientat cap amunt a la part davantera de la base de l'asta. Aquesta dualitat es documenta explícitament a un plom de procedència desconeguda considerat fals (Gil Farrés 1984; MLH III, 102, *10). També es documenta a la llegenda indígena de les monedes de Salacia (Alcácer do Sal): *Ꞣbeuiboí* (A.97).
- D4: En aquesta dualitat la variant complexa presenta dos petits traços en diagonal a l'extrem del traç diagonal final del signe. Cal pensar en una variant simple sense els traços afegits, tot i que en totes les llegendes d'Obulco (A100) que presenten una nasal, la variant usada és la complexa. A les llegendes de procedència insegura (A101) una de les emissions (CNH 354:1) presenta la variant complexa i l'altra (CNH 354:2), la simple, tot representant el mateix element: *kaññai* / *kaanñai*.

Aquesta dualitat no té equivalent en el sistema dual del signari nord-oriental, però la seva identificació permet equilibrar el conjunt de nasals del signari ibèric nord-oriental: **n**, **m** i **ń**, amb l'única nasal identificada fins ara en signari sud-oriental: **n**. Així doncs, la forma marcada de **n** hauria de ser l'equivalent bé de **m** o bé de **ń**. La primera pista per determinar quin és l'equivalent del signe sud-oriental **ń** en signari nord-oriental és la presència de una **n** marcada en una llegenda monetària¹¹⁴ celtibèrica alternant amb **m**: *usamus* / *usańus* que molt probablement s'identifica amb UXAMA, circumstància que ha estat usada com a argument per transcriure com **m** el signe **ń** (Tovar 1961). Respecte de la distribució de les dues nasals en signari sud-oriental, en els casos documentats s'aprecia una certa coherència, de forma que al text A1 del plom G.7.2 de la Bastida de les Alcuses el segment **ban** sempre es representa amb la forma no marcada, mentre que les dues **n** dels finals *ařikań* / *řřikań* són marcades i tindria un possible paral·lel nord-oriental en el final del segment *ebarikame* (C.2.3) que també apuntaria a l'equivalència de **ń** amb la nasal que transcrivim com **m** en signari nord-oriental. Un altre argument a favor de l'equivalència amb **m** és que la major part de les ocurrences de **ń** corresponen a nasals en posició final, posició que encaixa millor amb **m** que amb **ń**: *agitigem* (C.2.9), *bilosbim* (C.4.1), *lakuildum* (C.21.8), etc. Cal assenyalar que tot i que usem el signe **m** per transcriure aquesta nasal en signari nord-oriental, molt probablement el seu valor en ibèric no fos el de /m/ (Correa 1999, 385; Rodríguez Ramos 2000, 30), entre d'altres arguments, no s'entendria per què en la variant occidental del signari celtibèric van preferir **n** per representar /m/ si ja hi havia un signe adequat per aquest valor. L'ús d'una nasal marcada en signari sud-oriental debilita la hipòtesi que en ibèric **n** i **m** fossin al·lòfons (Rodríguez Ramos 2000, 30) i reforça, per analogia amb la resta de consonants marcades, la hipòtesi que considera que la diferència entre les dues nasals fos d'intensitat (Correa 1999, 385).

- Marcats en textos no monetals: *ařikań* i *řřikań* (G.7.2A1), *basbituřbardiń* (G.7.5B*),] *keřteń* (G.24.1*) i *ta+abań* i *bańkor* (MLH III, 102, *10).
- Marcats en textos monetals¹¹⁵: *iskeřadiń* (A.100), *tuituigořen* (A.100), *ńeselduko* (A.100), *ř(ń)duagoi* (A.100), *ildiřadiń* (A.100), *koloń* (A100), *řńońis* (A101), *kaññai* (A102), *Ꞣbeuiboí* (A.97).

¹¹⁴ Potser també a K.10.1.

¹¹⁵ A diferència dels textos generals, a les llegendes monetals d'Obulco (A.100) l'única variant documentada és la complexa, circumstància que obliga a plantejar que, o bé no es tracti realment d'una variant complexa, sinó una forma simple específica d'aquestes emis-

sions, o potser la marca podria haver perdut ja el seu caràcter distintiu, tal com passa amb algunes variants complexes en inscripcions no-duals nord-orientals. La presència de la nasal simple i la complexa en el mateix element, *kañkuńai* / *kaankunai*, d'unes emissions similars a les d'Obulco (A.101) reforça els dubtes.

- Sense marcar en del grup d'inscripcions amb variant complexa: *bankiš* i *nanban* (G.7.2A1), *banea* (G.7.5A*) i *[-]+sinbeles, tarbanbeles, uianetin, sinbatai, biḏgin, kařesren* (MLH III, 102, *10).

ś/š - M

Aquesta dualitat és molt clara, la variant simple és la forma estàndard i les variants complexes presenten un tret addicional: un punt o un petit traç a la part superior central. El problema principal d'aquesta dualitat és el derivat de la baixa freqüència d'aparició de la variant complexa, circumstància que impedeix caracteritzar amb precisió els contextos on s'usa. Totes dues dualitats es documenten explícitament:

	1	2			
š	M	Ṁ			
ś	M	M			

FIGURA 26. Dualitats del signe ś

- D1: En aquesta dualitat la variant complexa presenta un petit traç vertical centrat a la part superior del signe. Aquesta dualitat es podria documentar de forma explícita a una estela procedent de Castulo (Linares) (Cabrero 1994, 303) a la seqüència *kabikois / astigiros*¹¹⁶. La variant complexa també¹¹⁷ es documenta al text A1 del plom G.7.2 de La Bastida al probable antropònim *bankiš* (Faria 1990-1991, 79) i a la llegenda monetar (A.95) de *kaštilo*¹¹⁸.
- D2: En aquesta dualitat la variant complexa presenta un punt centrat a la part superior del signe. Aquesta dualitat es documenta de forma explícita al plom (H.1.1) de Gador: la variant complexa al text repetitiu *ʔštařionšbi* i la variant simple a l'antropònim *baštibilos* (Faria 1990-1991, 96), tot i que a les fotografies publicades d'aquest la zona superior del signe s *ś* apareix erosionada i per tant potser el possible punt diferenciador podria passar desapercebut.

Aquesta dualitat no té equivalent en el sistema dual del signari nord-oriental i per tant la seva existència pot aportar llum addicional sobre quina era l'oposició entre sibilants en ibèric. Atès que entre les oclusives velars i dentals la marca indica la presència de sonoritat, per analogia sembla plausible considerar com a hipòtesi primària que la marca de les sibilants diferenciava la sorda, *ś*, sense marca, de la sonora, *š*, amb marca. Així doncs, l'oposició amb l'altra sibilant no hauria de ser per la presència / absència de sonoritat (Velaza 1996, 41), sinó molt probablement pel mode o pel punt d'articulació (Moncunill 2007, 45): Correa (1994, 276) considera *ś* una fricativa alveolar o apical i *s* una africada d'igual punt d'articulació, Rodríguez Ramos (2004, 323) considera *ś* la sim-

¹¹⁶ *kauais / astiřaes?* (Cabrero 1994, 303). *kabito · is / astikiřos*+(Rodríguez Ramos 2005, 124). La fotografia del Museo de Linares no permet precisar si la vibrat és simple o complexa.

¹¹⁷ També podria ser el cas d'un glante de plom (García Garrido - Lalaña 1991-1993, 106) amb text

iřarlikař (Faria 1995, 83), *iřarlikař / iřarlikato* (Rodríguez Ramos 2005, 125), si fem cas del dibuix publicat, tot i que al meu parer la fotografia publicada introdueix dubtes almenys sobre la identificació del signe *ś*.

¹¹⁸ Veure nota 75.

ple i **s** una africada dental o una palatal, Ballester (2001, 296) considera **s** la simple i **ś** una palatal i Silgo (2000, 521) considera **s** una fricativa i **ś** una africada velar. Cal indicar que tant en nasals com en vibrants, els signes que poden aparèixer marcats, **ř** i **n**, són més freqüents en ibèric que els que no porten marca, **r** i **m**, però en el cas de les sibilants el signe que pot aparèixer marcat, **ś**, és menys freqüent que el que no la porta, **s**, tot i que en signari sud-oriental s'aprecia un cert equilibri en l'ús de les dues sibilants.

- marcats: *bankiř* (G.7.2A1, D1), *kařtilo* / *kařdilo* (A.95, D1), *řřtařionřbi* (H.1.1, D2), *kabikořř* / *ařtigiřos+* (Castulo, D1).
- sense marcar en del grup d'inscripcions amb variant complexa: *bařtibilos* (H.1.1, D2), *kabikořř* / *ařtigiřos+* (Castulo, D1).

CONCLUSIONS

La primera conclusió d'aquest treball és confirmar que els punts i traços que presenten alguns dels signes del signari ibèric sud-oriental tenen valor grafemàtic, atès que tot i l'escassetat de testimonis s'aprecia gairebé sempre coherència interna en el seu ús.

En el cas dels sil·labogrames oclusius velars i dentals la funció de la marca és compatible amb la diferenciació entre sordes i sonores, de forma similar al que passa amb el sistema dual del signari ibèric nord-oriental, però amb la particularitat que en el signari sud-oriental el signe marcat, la variant complexa, correspon a la sonora, en lloc del que passa en el signari nord-oriental, on el signe marcat correspon a la sorda. El grau de seguretat en la verificació del sistema no és el mateix per a tots els sil·labogrames, així tant per $\mathcal{D}$ - **ke**, Φ - **ki**, $\mathfrak{N}$ - **te** i $\mathcal{O}$ - **ti** el nombre de paral·lels verificables tant de sordes com de sonores és significatiu. Mentre que per Λ - **ka** i especialment per $\dagger$ - **ta** no s'identifiquen amb claredat les variants marcades, tot i que els paral·lels certifiquen la coherència de les sordes documentades clarament en el primer cas i amb dubtes en el segon. Δ - **tu** i $\boxtimes$ - **ko** presenten en alguns casos problemes per identificar les variants simples i complexes i distingir-les d'altres signes. El nombre de paral·lels és escàs i especialment en el cas de **ko** el nombre d'incoherències és remarcable. Els signes corresponents als valors **ku** i **to** encara no es poden donar per identificats, tot i que hi ha dues dualitats de signes encara sense valor clarament atribuïble, $\mathfrak{J}$ i $\mathcal{D}$ que en alguna de les propostes realitzades els hi correspondria respectivament els valors de **ku** i **to**.

A més dels sil·labogrames oclusius dentals i velars, en el signari sud-oriental també es detecten marques en un signe nasal, $\mathfrak{N}$ - **n**, un signe vibrant, $\mathfrak{Q}$ - **ř**, i un signe sibilant, $\mathfrak{M}$ - **s**. En el cas de la vibrant la distribució de les marques queda molt clara en els textos que presenten variants marcades, atès que gairebé sempre es marquen les vibrants intervocàliques. En l'ús de nasals i sibilants marcades no hi ha cap patró tant clar com el de les vibrants. La identificació de les dualitats en nasals, vibrants i sibilants en el signari sud-oriental permet precisar les oposicions que existien en la llengua ibèrica entre els sons d'aquestes categories. Per analogia directa amb el significat de la marca a les oclusives, al meu parer, el més probable és que la marca diferenciés la sibilant sorda de la sonora. L'analogia entre les vibrants ja no és directa, però al meu parer, el més probable és que la marca diferenciés la vibrant simple de la múltiple. Aquest fet implicaria identificar que tant l'altra sibilant, $\mathfrak{E}$ - **s** com l'altra vibrant, $\mathfrak{X}$ - **r**, que no presenten marca, estarien expressant un mode o punt d'articulació diferent, circumstància que seria extrapolable als seus equivalents en el signari nord-oriental: $\mathfrak{S}$ - **s** i $\mathcal{Q}$ - **r**. La nasal marcada cobriria un dels forats del signari sud-oriental respec-

te del repertori nasal nord-oriental: almenys format per $\mathcal{M} - \mathbf{n}$, $\mathcal{Y} - \mathbf{m}$ i $\mathcal{Y} - \mathbf{m}$ i probablement fos l'equivalent al signe $\mathcal{Y}$. En aquest cas, l'analogia amb els casos anteriors sembla afavorir la hipòtesi que l'oposició entre les nasals ibèriques $\mathcal{M} - \mathbf{n}$ i $\mathcal{Y} - \mathbf{m}$ (o $\mathbf{n}$) fos per intensitat, més que no pas de punt d'articulació.

A diferència del signari dual nord-oriental, en el signari sud-oriental no s'identifica cap subconjunt clar d'inscripcions on no es documenti l'ús del sistema dual a les oclusives. En canvi, sí que sembla que les dualitats de nasals, vibrants i sibilants només estarien presents en un subconjunt de les inscripcions, tot i que encara no és possible determinar patrons cronològics o geogràfics que expliquin aquest fet.

Un efecte secundari de la identificació de la dualitat en la vibrant $\mathcal{V} - \mathbf{r}$ en signari sud-oriental és que permet proposar l'existència d'una dualitat en la vibrant equivalent a $\mathcal{V} - \mathbf{r}$ en signari nord-oriental, $\Phi - \mathbf{r}$, de la que n'era un indicatiu la coexistència de dues variants de $\Phi - \mathbf{r}$ en un mateix text. La dualitat de la vibrant en signari nord-oriental seria formalment equivalent a la dualitat D3 del signe $\Phi - \mathbf{ki}$ en signari sud-oriental. De la mateixa manera que passa amb la dualitat de les vibrants en el signari sud-oriental, la dualitat de les vibrants en signari nord-oriental només estaria present en un subconjunt de les inscripcions duals. Aquesta nova dualitat en el signari nord-oriental podria no ser la darrera (veure nota 7), atès que esporàdicament es detecten textos en els que apareixen dues variants d'un mateix signe diferenciades per un traç addicional que encaixarien com a noves dualitats, tot i que la seva baixa freqüència d'aparició impedeix encara confirmar-les.

Respecte del desxiframent del signari sud-oriental, la identificació del sistema dual permet introduir una nova variable objectiva per validar valors encara no consensuats o assignar valors als signes encara sense valor. En aquest sentit, al meu parer, restarien ja suficientment confirmats els valors proposats del signe $\mathcal{N} - \mathbf{te}$ i el signe $\Phi - \mathbf{ki}$ acceptats ja per molts investigadors, però no a MLH.

La valoració de l'impacte que la identificació del sistema dual en el signari sud-oriental causa sobre les teories plantejades sobre l'origen de les escriptures paleohispàniques allargarien en excés aquest article que només té per objectiu plantejar els fonaments de l'existència del sistema. Tot i així, es poden avançar alguns aspectes que hauran de ser desenvolupats i matisats en treballs posteriors. Al meu parer, la identificació del sistema dual del signari sud-oriental és un nou argument¹¹⁹, probablement ja decisiu, contra la hipòtesi que defensa la derivació del signari ibèric nord-oriental del signari ibèric sud-oriental ja sigui de forma directa (Rodríguez Ramos 2004, 83; 2005, 109) o bé amb una llengua no ibèrica interposada (de Hoz 1993, 176). La hipòtesi més econòmica que explicaria la presència de dos sistemes duals diferenciats en els dos signaris ibèrics i l'absència en les fases antigues d'aquests signaris d'inscripcions no duals¹²⁰ seria pensar que ambdós signaris ja eren duals des de la seva creació i que el mecanisme de la dualitat estava ja present en el seu primer antecessor comú. En aquest escenari, cal tenir en compte que el primer antecessor comú dels dos signaris ibèrics no podria ser ni el signari sud-occidental ni el d'Espanca, atès que cap d'ells és un signari dual. De fet, per les seves elevades similituds amb el signari ibèric sud-oriental, tant el signari sud-occidental com el d'Espanca encaixarien millor com a variants

¹¹⁹ Ja no semblava gaire econòmic acceptar que en adaptar un signari per tal que representés la llengua ibèrica, que ja s'usava, o bé s'acabaria usant, per representar la llengua ibèrica, el grau de canvis realitzats fos tant significatiu. Una de les poques explicacions d'aquest fet podia ser la voluntat de configurar un

signari dual a partir d'un signari no dual (Ferrer i Jané 2005, 969), però aquest argument ara ja no és vàlid.

¹²⁰ En contra de Hoz (2009, 422) respecte del nord-oriental, que considera que sí que existiria aquesta fase no dual antiga, escudant-se en la impossibilitat de certificar al 100% la dualitat dels textos curts.

no duals d'aquest o d'un hipotètic antecessor dual comú a les tres escriptures meridionals i no compartit amb el signari ibèric nord-oriental. Així doncs, si l'escenari plantejat fos correcte, potser la primera escriptura paleohispànica¹²¹ ja era una escriptura dual¹²².

JOAN FERRER I JANÉ
Grup de recerca LITTERA
Universitat de Barcelona
C/ Tallers 22 bis 4t 7.ª - Barcelona 08001
 joan.ferrer@ati.es

EL SISTEMA DUAL DEL SIGNARIO SURORIENTAL

INTRODUCCIÓ

El sistema dual del signario ibèric nororiental, que diferencia los silabogramas sordos de los sonoros, fue identificado por Joan Maluquer de Motes cuando detectó en uno de los plomos de Ullastret (C.2.1) que de algunos de los silabogramas aparecían dos variantes diferenciadas por la presencia de un trazo adicional. En este trabajo defenderé la existencia también de un sistema dual en el signario ibèric suroriental, similar al conocido en el signario ibèric nororiental, pero no idéntico, ya que, aunque es compatible con la distinción de la sonoridad los silabogramas oclusivos, la marca en el signario suroriental parece ser el rasgo distintivo de la oclusiva sonora, a la inversa que en signario nororiental. Además, en el signario suroriental afecta también al menos a signos que representan sonidos nasales, vibrantes y sibilantes.

ESTADO DEL DESCIFRAMIENTO DEL SIGNARIO IBÈRICO SURORIENTAL

A diferencia del signario nororiental, en el signario suroriental todavía hay muchos signos sin valor consensuado, circunstancia que dificulta el análisis de los textos para determinar la validez de la propuesta realizada. Para los signos λ - **a**, $\aleph$ - **i**, $\beth$ - **l**, $\beth$ - **n**, η - **r**, $\equiv$ - **s**, $\mathcal{M}$ - **s**, $\dagger$ - **ta**, Δ - **tu**, Λ - **ka**, $\mathcal{D}$ - **ke** y $\mathcal{K}$ - **ko** ha habido casi unanimidad sobre su valor desde los primeros estudios. Entre los estudios más recientes también hay casi unanimidad en cuanto a la identificación de los signos $\equiv$ - **o**, $\mathcal{O}$ - **ti**, $\mathcal{U}$ - **u**,

¹²¹ Tant de Hoz (2000-2001, 524 i 525) com Correa (2009, 276 i ss.) postulen l'existència d'una primitiva escriptura paleohispànica en el Baix Guadalquivir, l'escriptura tartèssia, de la que derivarien tant l'escriptura sud-occidental com la ibèrica sud-oriental i per tant indirectament també la ibèrica nord-oriental. Per de Hoz el signari d'Espanca i els dubtosos grafits de la zona en serien el seu exponent, mentre que per Correa ho serien, a més dels grafits, les tres inscripcions sud-occidentals andaluses, però no el signari d'Espanca. Rodríguez Ramos (2004, 107 i ss.) no descarta completament l'existència d'aquesta hipotètica escriptura tartèssia, que no hauria deixat cap

rastre, però també considera plausible que l'escriptura sud-occidental fos la primitiva escriptura paleohispànica de la que derivarien directa o indirectament la resta, fins i tot el signari d'Espanca.

¹²² L'existència de signes amb cap, una o dues marques tant en el signari ibèric sud-oriental, els més clars: **te** ($\mathcal{H}$ - $\mathcal{H}$ - $\mathcal{H}$), **ti** ($\diamond$ - $\diamond$ - $\diamond$) i **ki** (φ - φ - φ), com en el nord-oriental, els més clars: **ti** ($\mathcal{U}$ - $\mathcal{U}$ - $\mathcal{U}$), **to** i **ke** ($\mathcal{C}$ - $\mathcal{C}$ - $\mathcal{C}$), podria ser una reminiscència de l'existència de tres sèries de sil·labogrames en algun antecessor comú dels dos signaris duals. També en el signe **ka** (Λ - Λ - Λ) dona la impressió que es podrien reconstruir tres sèries combinant els signes d'ambdós signaris.

◇ - **e** y ↑ - **bi**. Hay un grupo de signos sobre los que aún no hay consenso, pero los que en mi opinión hay argumentos suficientes como para aceptar alguna de las propuestas realizadas. Es el caso de las propuestas que asignan el valor **ki** al signo ϕ, el valor **be** al signo ∫, el valor **ba** al signo ∩, el valor **r** al signo ∞ y el valor **te** al signo ∞. Hay un par de signos poco frecuentes para los que prefiero intercambiar los valores que habitualmente se les asigna. Así interpreto □ con el valor **bo** y ||| con el valor **bu**, para mantener la coherencia con el vocalismo del silabograma □ en el signario suroccidental. El resto de signos en mi opinión no se puede dar aún por identificado.

EL SISTEMA DUAL SUD-ORIENTAL

La identificación de signos marcados en signario suroriental está ya presente en los trabajos de Gómez-Moreno, que ya plantea la posibilidad de que las marcas representaran una modificación del sonido del signo original, aunque no precisa cuál. Incluso Untermann ya llega a pensar que el objetivo de la marca podría ser la diferenciación entre oclusivas sordas y sonoras, aunque no desarrolla el tema, probablemente por su escepticismo general sobre el sistema dual del signario nororiental. De hecho, en la mayor parte de los estudios realizados sobre este signario se hace mención de la existencia de signos marcados, pero sin proponer normalmente ninguna justificación, siendo la corriente actual mayoritaria considerar que las marcas son una tendencia general de la epigrafía meridional sin valor distintivo y por tanto las variantes marcadas se ignoran o se tratan como alógrafos de las variantes sin marcar.

CONCLUSIONES

La primera conclusión de este trabajo es confirmar que los puntos y trazos que presentan algunos de los signos del signario ibérico suroriental tienen valor grafemático, dado que aun teniendo en cuenta la escasez de testimonios se aprecia casi siempre coherencia interna en su uso.

En el caso de los silabogramas oclusivos velares y dentales la función de la marca es compatible con la diferenciación entre sordas y sonoras, de forma similar a lo que ocurre con el sistema dual del signario ibérico nororiental, pero con la particularidad de que en el signario sudoriental el signo marcado, la variante compleja, corresponde a la sonora, en lugar de lo que sucede en el signario nororiental, donde el signo marcado corresponde a la sorda. El grado de seguridad en la verificación del sistema no es el mismo para todos los silabogramas, así tanto para ∫ - **ke**, ϕ - **ki**, ∞ - **te** y ⊕ - **ti** el número de paralelos verificables tanto de sordas como de sonoras es significativo. Mientras que para ∩ - **ka** y especialmente para † - **ta** no se identifican con claridad las variantes marcadas, aunque los paralelos certifican la coherencia de las sordas documentadas, con claridad en el primer caso y con dudas en el segundo. Δ - **tu** y ∞ - **ko** presentan en algunos casos problemas para identificar las variantes simples y complejas y distinguir las de otros signos. El número de paralelos es escaso y especialmente en el caso de **ko** el número de incoherencias es remarcable. Los signos correspondientes a los valores **ku** y **to** no se pueden dar por identificados, aunque hay dos dualidades de signos aun sin valor claramente atribuible, † y ∫ que en alguna de las propuestas realizadas les correspondería respectivamente los valores de **ku** y **to**.

Además de los silabogramas oclusivos dentales y velares, en signario suroriental también se detectan marcas en un signo nasal, ∩ - **n**, un signo vibrante, ∩ - **r**, y un signo sibilante, ∩ - **s**. En el caso de la vibrante la distribución de las marcas queda muy clara en los textos que presentan variantes marcadas, puesto que casi siempre se marcan las vibrantes intervocálicas. En el uso de nasales y sibilantes

tes marcadas no hay ningún patrón tan claro como el de las vibrantes. La identificación de las dualidades en nasales, vibrantes y sibilantes en el signario suroriental permite precisar las oposiciones que existían en la lengua ibérica entre los sonidos de estas categorías. Por analogía con el significado de la marca en las oclusivas, hay que concluir que lo más probable es que la marca diferenciara la sibilante sorda de la sonora. La analogía entre las vibrantes ya no es directa, pero a mi parecer lo más probable es que la marca diferenciase la vibrante simple de la múltiple. Este hecho implicaría identificar que tanto la otra sibilante, Ξ - **s** como la otra vibrante, $\aleph$ - **r**, que no presentan marca, estarían expresando un modo o punto de articulación diferente circunstancia que sería extrapolable a sus equivalentes en el signario nororiental: ξ - **s** y ϱ - **r**. La nasal marcada cubriría uno de los vacíos del signario suroriental respecto del repertorio nasal nororiental: al menos formado por $\mathcal{M}$ - **n**, Υ - **m** y Υ - **m** y probablemente fuese el equivalente del signo Υ . En este caso, la analogía con el significado de la marca en las oclusivas tampoco es directa, pero parece favorecer la hipótesis que la oposición entre las nasales ibéricas $\mathcal{M}$ - **n** y Υ - **m** (o **n**) fuese por intensidad, más que no por punto de articulación.

A diferencia del signario dual nororiental no se identifica ningún subconjunto claro de inscripciones que no se documente el uso del sistema dual en las oclusivas. En cambio, sí parece que las dualidades de nasales, vibrantes y sibilantes sólo estarían presentes en un subconjunto de las inscripciones, aunque todavía no es posible determinar patrones cronológicos o geográficos que expliquen este hecho.

Un efecto secundario de la identificación de la dualidad en la vibrante ϱ - **r** en signario suroriental y de la dualidad D3 en el signo Φ - **ki** en signario suroriental, formalmente equivalente al signo Φ - **r** en signario nororiental es que permite interpretar en el mismo sentido algunas dualidades hasta ahora no tenidas en cuenta de la misma vibrante en signario ibérico nororiental que al igual que en el signario suroriental, sólo estaría presente en un subconjunto de las inscripciones que usarían el sistema dual. Esta nueva dualidad en el signario nororiental podría no ser la última, dado que esporádicamente se detectan dualidades en otros signos, aunque su baja frecuencia de aparición impide aún confirmarlas.

Respecto del desciframiento del signario suroriental, la identificación del sistema dual permite introducir una nueva variable objetiva para validar valores no consensuados o asignar valores a los signos aún sin valor. En este sentido, a mi parecer quedarían ya suficientemente confirmados los valores propuestos del signo $\mathfrak{N}$ - **te** y el signo Φ - **ki** aceptados ya por muchos investigadores, pero no en MLH.

La valoración del impacto que la identificación del sistema dual en el signario suroriental causa sobre las teorías planteadas sobre el origen de las escrituras paleohispánicas alargarían en exceso este artículo que sólo tiene por objetivo plantear los fundamentos de la existencia del sistema. Sin embargo, se pueden adelantar algunos aspectos que deberán ser desarrollados y matizados en trabajos posteriores. En mi opinión, la identificación del sistema dual del signario suroriental es un nuevo argumento, probablemente ya decisivo, contra la hipótesis que defiende la derivación directa del signario ibérico nororiental del signario ibérico suroriental, ya sea de forma directa o bien mediante una lengua no ibérica interpuesta. La hipótesis más económica que explicaría la presencia de dos sistemas duales diferenciados en los dos signarios ibéricos y la ausencia en las fases antiguas de estos signarios de inscripciones no duales, sería pensar que ambos signarios ya eran duales desde su creación y que el mecanismo de la dualidad estaba ya presente en su primer antecesor común. En este escenario, hay que tener en cuenta que el primer antecesor común de los dos signarios ibéricos no podría ser ni el signario suroccidental ni el de Espanca, puesto que ninguno de ellos es un signario dual. De hecho, por sus elevadas similitudes con el signario ibérico suroriental, tanto el signario suroccidental como el de Espanca encajarían mejor como variantes no duales de este, o de un hipotético antecesor común a las tres escrituras meridionales y no compartido con el signario ibérico nororiental. Así pues, si el escenario planteado fuese correcto, quizás la primera escritura paleohispánica ya era una escritura dual.

BIBLIOGRAFIA

- ARTEAGA, O., J.A. CORREA, 1994, «Inscripción vascular indígena hallada en Obulco (Porcuna, Jaén) y su contexto arqueológico», en: J. Mangas, J. Alvar (eds.), *Homenaje a José M.ª Blázquez. II*, Madrid: Ediciones Clásicas, 1994, pp. 45-58.
- BÄHR, G., 1948, «Baskisch und Iberisch IV. Das Iberische», *Eusko-Jakintza* 2: 4-5, pp. 381-455.
- BELTRÁN, P., 1954, «El plomo escrito de La Bastida de Les Alcuses (Mogente)», *Trabajos varios del S.I.P.* 16, Valencia.
- , 1962, «El plomo escrito de La Bastida de Les Alcuses (Mogente) (Addenda et Corrigenda)», *Trabajos varios del S.I.P.* 23, Valencia.
- BALLESTER, X., 2001, «Fono(tipo)logía de las (con)sonantes (celt)ibéricas», *Religión, Lengua y Cultura Prerromanas de Hispania*, pp. 287-304.
- , 2004, «La conexión tirrénica del hemialfabeto ibérico levantino», *E.L.E.A.* 5, pp. 19-49.
- , 2005, «Lengua ibérica: hacia un debate tipológico», *Palaeohispanica* 5, pp. 361-392.
- , 2008, «Las inscripciones arqueoibéricas sobre cerámica de la Rioja: una revisión de detalle», *Kalakorrikos* 13, pp. 195-212.
- BENAGES, J., 1990, «Escriptura ibèrica sobre plom», *Butlletí de la Real Societat Arqueològica Tarraconense* 12, pp. 41-46.
- BRONCANO, S., 1989, *El depósito votivo ibérico de el Amarejo. Bonete (Albacete)*, Albacete.
- CABRERO, J., 1994, «Un nuevo epígrafe ibérico procedente de la ciudad ibero-romana de Cástulo», *Gerion* 12, pp. 301-305.
- CAMPMAJO, P., J. UNTERMANN, 1991, «Corpus des gravures ibériques de Cerdagne», *Ceretania* 1, pp. 39-59.
- CARO BAROJA, J., 1954, «La escritura en la España Prerromana», *Historia de España* I.3, Madrid, pp. 671-812.
- CASTILLA, F., 2006, «Algunas consideraciones en torno a la influencia griega en la conformación del signario ibérico oriental», *Iberia* 9, pp. 21-46.
- CORREA, J.A., 1983, «Ibérico: cast(i)lo, Ibolc(a). Latín: castulo, Obulco», *Habis* 14, pp. 107-113.
- , 1985, «Consideraciones sobre las inscripciones tartesias», *Actas del III coloquio de sobre lenguas y culturas paleohispánicas* (Lisboa 1980), Salamanca, pp. 377-385.
- , 1989, «Inscripción vascular indígena hallada en Baeza (Jaén)», *APL* XIX, pp. 183-189.
- , 1989b, «El origen de la escritura paleohispánica», *Estudios sobre Urso: Colonia Iulia Genetiva*, pp. 281-302.
- , 1992, «Representación gráfica de la oposición de sonoridad en las oclusivas ibéricas (semisilabario levantino)», *AION* 14, pp. 253-292.
- , 1993-1994, «La transcripción de las vibrantes de la escritura paleohispánica», *APL* XXI, pp. 337-341.
- , 1994, «La lengua ibérica», *Revista española de lingüística* 24, 2, pp. 263-287.
- , 1999, «Las nasales en ibérico», *Pueblos, lenguas y escrituras en la Hispania prerromana*, pp. 375-396.
- , 2004, «Los semisilabarios ibéricos: algunas cuestiones», *ELEA* 5, pp. 75-98.
- , 2008, «Crónica Epigráfica del Sudeste I», *Palaeohispanica* 8, pp. 281-293.
- , 2009, «Identidad, cultura y territorio en la Andalucía prerromana a través de la lengua y la epigrafía», en: F. Wulff Alonso y M. Álvarez Martí-Aguilar (coords.), *Identidades, culturas y territorios en la Andalucía prerromana*, Málaga, pp. 273-295.
- DÍAZ, B., J.A. MÍNGUEZ, 2009, «Un nuevo grafito ibérico procedente del yacimiento de la cabañeta (El Burgo de Ebro, Zaragoza)», *Palaeohispanica* 9, pp. 435-450.
- FARIA, A.M. DE, 1991, «Recenses bibliográficas. Jürgen Untermann, Monumenta Linguarum Hispanicarum. Band III. Die iberischen Inschriften aus Spanien. Wiesbaden, 1990, 2 vols., 339 + 661p.», *Conimbriga* 30, pp. 187-197.
- , 1990-1991, «Antropónimos em inscrições hispánicas meridionais», *Portugalia Nova Serie* XI-XII, pp. 73-88.
- , 1992, «Ainda sobre o nome pré-romano de Alcácer do Sal», *Vipasca* 1, pp. 39-48.
- , 1992-1993, «Notas a algumas inscrições ibéricas recentemente publicadas», *Portugalia Nova Serie* XIII-XIV, pp. 277-279.
- , 1994a, «Nomes de magistrados em moedas hispánicas», *Portugalia* 25, pp. 33-60.
- , 1994b, «Subsídios para o estudo da antroponímia ibérica», *Vipasca* 3, pp. 65-71.
- , 1995a, «Novas achegas para o estudo da onomástica ibérica e turdetana», *Vipasca* 4, pp. 79-88.
- , 1995b, «Algunas notas de onomástica ibérica», *Portugalia* 16, pp. 323-330.
- , 1997, «Apontamentos sobre onomástica paleo-hispánica», *Vipasca* 6, pp. 105-114.
- , 2002a, «Crónica de onomástica paleo-hispánica (3)», *Revista Portuguesa de Arqueologia* 5-1, pp. 121-146.
- , 2002b, «Crónica de onomástica paleo-hispánica (4)», *Revista Portuguesa de Arqueologia* 5-2, pp. 233-244.

- , 2003, «Crónica de onomástica paleo-hispànica (6)», *Revista Portuguesa de Arqueologia* 6-2, pp. 313-334.
- , 2007, «Crónica de onomástica paleo-hispànica (12)», *Revista Portuguesa de Arqueologia* 10-1, pp. 209-238.
- FERRER I JANÉ, J., 2005, «Novetats sobre el sistema dual de diferenciació gràfica de les oclusives», *Palaeohispanica* 5, pp. 957-982.
- , 2006, «Nova lectura de la inscripció ibèrica de La Joncosa», *Veleia* 23, pp. 129-170.
- , 2007, «Sistemes de marques de valor lèxiques sobre monedes ibèriques», *Acta Numismàtica* 37, pp. 53-73.
- , 2008, «Ibèric *tagiar*. Terrissaires que signen les seves produccions: *biurko*, *ibeitiger*, *biurbedi* i companyia», *Sylloge Epigraphica Barcinonensis* 6, pp. 81-93.
- , 2009, «El sistema de numerales ibèric: avances en su conocimiento», *Palaeohispanica* 9, pp. 451-479.
- , e.p., «Les inscriptions ibériques rupestres de la Cerdagne: État de la recherche à la fin de 2009».
- FLETCHER, D., 1983, «Inscripción ibérica del Llano de la Consolación (Montealegre del Castillo, Albacete)», *Homenaje a Martín Almagro Basch*, Vol III, Madrid, pp. 75-88.
- , 1982, El plomo ibèric de Mogente (Valencia), *SIP serie de trabajos varios* 76, Valencia.
- FLETCHER, D., H. BONET, 1991-1992, «Bastida VI. Nuevo plomo ibèric escrito de La Bastida de les Alcuses (Mogente, Valencia)», *Anales de prehistoria y arqueología de Murcia* 7-8, pp. 143-150.
- FRANCÈS, F., J. VELAZA, N. MONCUNILL, 2008, «Los esgrafiados sobre ceràmica de Ca N'Oliver (Cerdanyola del Vallès)», *Palaeohispanica* 8, pp. 217-242.
- GARCÍA GARRIDO, M., L. LALAÑA, 1991-1993, «Algunos glandes de plomo con inscripciones latinas y púnicas hallados en Hispania», *Acta Numismàtica* 21-23, pp. 101-107.
- GIL FARRÉS, O., 1984, «Plomo con inscripció», *Boletín de la Asociación española de amigos de la Arqueología* 19, p. 35.
- GÓMEZ-MORENO, M., 1943, «La escritura ibèrica y su lenguaje», *Boletín de la Real Academia de la Historia* 112, pp. 251-278.
- , 1961, «La escritura bástulo-turdetana (primitiva hispànica)», *RABM* LXIX, 2, pp. 879-948.
- GUÉRIN, P., L. SILGO, 1996, «Inscripción ibèrica sobre plomo de Castellet de Bernabé (Llíria, Valencia)», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 6, pp. 199-206.
- HEp* = *Hispania Epigraphica*. Madrid.
- HOZ, J. DE, 1976, «La epigrafía prelatina meridional en Hispania», *Actas del I Coloquio sobre Lenguas y Culturas paleohispánicas*, Salamanca, pp. 227-317.
- , 1980, «Crónica de lingüística y epigrafía prerromanas de la Península Ibérica: 1979», *Zephyrus* 30-31, pp. 299-323.
- , 1981, «Algunas precisiones sobre textos metrológicos ibèricos», *APL*, pp. 475-486.
- , 1985, «El nuevo plomo inscrito de Castell y el problema de las oposiciones de sonoridad en ibèric», *Symbolae Ludouico Mitxelena septuagenario oblatae*, pp. 443-453.
- , 1986, «Escritura fenicia y escrituras paleohispánicas», *Aula Orientalis* IV, pp. 73-84.
- , 1993a, «La lengua y la escritura ibèricas y las lenguas de los íberos», *Lengua y Cultura en la Hispania Prerromana*, pp. 635-666.
- , 1993b, «De la escritura meridional a la escritura ibèrica levantina», *Sprachen und Schriften des antiken Mittelmeerraums. Festschrift für Jürgen Untermann zum 65. Geburtstag*, pp. 175-190.
- , 1994, «Notas sobre inscripciones meridionales de la Alta Andalucía», en: J. Mangas, J. Alvar (eds.), *Homenaje a José M.ª Blázquez. II*, Madrid: Ediciones Clásicas, pp. 167-179.
- , 2000, «La leyenda monetar ikalesken (MLH A. 95)», pp. 1-8.
- , 2000-2001, «La Hispania prerromana en la historia de la escritura», *Zephyrus* 53-54, pp. 509-27.
- , 2005, «La recepción de la escritura en Hispania como fenómeno orientalizante», *AEA* XXXV, pp. 363-380.
- , 2009, «El problema de los límites de la lengua ibèrica como lengua franca», *Palaeohispanica* 9, pp. 413-433.
- JORDÁN, C., 2004, *Celtibèrico*, Ediciones Universidad de Zaragoza, Zaragoza.
- JORDÁN, C., 2005, «¿Sistema dual de escritura en celtibèrico?», *Col·loqui Internacional de Llengües i Cultures Paleohispàniques*, pp. 1013-1030.
- MADDISON, L., 1984, *Patterns of Sounds*, Cambridge.
- MALUQUER, J., 1968, *Epigrafía prelatina de la península ibèrica*, Barcelona.
- MARINER, S., 1972, «Adaptaciones latinas de términos hispánicos», en: *Homenaje a Antonio Tovar*, Madrid: Gredos, pp. 283-299.
- MONCUNILL, N., 2007, *Lèxic d'inscripcions ibèriques (1991-2006)*, Tesi Doctoral, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- OLCINA, M.H., 2001, «Grafit ibèric», *Legados/Llegats del MARQ - Museo Arqueológico Provincial*, 32.
- ORDUÑA, E., 2005, «Sobre algunos posibles numerales en textos ibèricos», *Palaeohispanica* 5, pp. 491-506.

- , 2006, *Segmentación de textos ibéricos y distribución de los segmentos*, Departamento de Filología Clásica, Facultad de Filología de la UNED, Madrid.
- PACHÓN, J.A., T. FUENTES, A.R. HINOJOSA, 2002, «Relieve antropomorfo e inscripción ibéricos de Cerro Boyero (Valenzuela, Córdoba)», *Complutum* 13, 2002, pp. 117-133.
- , 2004, «Plomo con leyenda ibérica de Los Allozos, Montejícar (Granada)», *Habis* 35, pp. 151-177.
- PANOSA, M.I., 1993, «Nuevas inscripciones ibéricas de Cataluña», *Complutum* 4, pp. 175-222.
- PÉREZ BALLESTER, J., 1992, «El abrigo de Reiná (Alcalá del Júcar). Ensayo sobre un nuevo modelo de lugar de culto en época ibérica», *Estudios en homenaje a Enrique Pla Ballester, Valencia*, pp. 289-300.
- PÉREZ OROZCO, S., 2007, «Sobre la posible interpretación de algunos componentes de la onomástica ibérica», *E.L.E.A* 8, pp. 89-117.
- PÉREZ ROJAS, M., 1993, «Las inscripciones con escritura tartésica de la Cueva de La Camareta y su contexto onomástico (aportaciones sobre la “celtización” del mundo ibero-tartésico)», en: A. González Blanco, R. González Fernández, M. Amante (eds.), *Antigüedad y Cristianismo* 10: «La Cueva de La Camareta (Agramón, Hellín-Albacete)», Murcia: Universidad, pp. 139-266.
- QUINTANILLA, A., 1993, «Sobre la notación en la escritura ibérica del modo de articulación de las consonantes oclusivas», *Studia Palaeohispanica et Indogermanica J. Untermann ab Amicis Hispanicis Oblata*, pp. 239-250.
- , 1998, *Estudios de fonología ibérica*, Vitoria-Gasteiz.
- , 1999, «Las vibrantes en la lengua ibérica», en: F. Villar y F. Beltrán (eds.), *Pueblos, lenguas y escrituras en la Hispaniaprerromana: Actas del VII Coloquio sobre Lenguas y Culturas Paleohispánicas* (Zaragoza, 12 a 15 de Marzo de 1997), Salamanca: Universidad; Zaragoza: Institución «Fernando el Católico», pp. 563-569.
- RIURÓ, F., 1982, «El plom amb epigrafia ibèrica del poblat de Castell (Palamós)», *Cypsela* 4, pp. 123-131.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J., 2000, «Vocales y consonantes nasales en la lengua íbera», *Faventia* 22/2, pp. 25-37.
- , 2001, «La cultura ibérica desde la perspectiva de la epigrafía: Un ensayo de síntesis», *Iberia* 3, pp. 17-38.
- , 2002a, «La escritura ibérica meridional», *Zephyrus* 55, pp. 231-245.
- , 2002b, «Índice crítico de formantes de compuesto de tipo onomástico en la lengua íbera», *Cypsela* 14, pp. 251-275.
- , 2002c, «La inscripción sobre escultura de Cerro de los Santos G.14.1 y los problemas de homomorfía en la escritura íbera meridional», *Habis* 33, pp. 231-239.
- , 2003, «Sobre los fonemas vibrantes y afines de la lengua íbera», *Veleia* 35, pp. 341-349.
- , 2004a, «Sobre los fonemas sibilantes de la lengua íbera», *Habis* 35, pp. 135-150.
- , 2004b, *Análisis de epigrafía íbera*, Vitoria-Gasteiz.
- , 2005, «Introducció a l'estudi de les inscripcions ibèriques», *Revista de la Fundació Privada Catalana per l'Arqueologia ibèrica*, 1, pp. 13-144.
- , 2006, «Algunos comentarios a propósito de la inscripción ibérica de Los Allozos», *Arse* 40, pp. 29-45.
- SANMARTÍ, E., 1988, «Una carta en lengua ibérica, escrita sobre plomo, procedente de Emporion», *Revue Archéologique de la Narbonnaise* 21, pp. 95-113.
- SARRIÓN, I., 2003, «Dos nuevas inscripciones ibéricas del Castellet de Bernabé», *El Castellet de Bernabé*, pp. 363-368.
- SERRA I RÀFOLS, J. de C., 1934, «Noves inscripcions ibèriques», *AIEC* VIII, pp. 333-342.
- SCHMOLL, U., 1961, *Die sudluisitanischen Inschriften*, Wiesbaden.
- SILGO, L., 1989, «Sobre los valores fonéticos que anota la escritura del Algarbe», *APL* XIX, 173-181.
- , 2000, «El problema de las silbantes ibéricas», *Habis* 31, 503-521.
- , 2009, «Nuevo estudio del plomo ibérico escrito Ampurias I», *E.L.E.A.* 9, pp. 275-312.
- SOLIER, Y., 1979, «Découverte d'inscriptions sur plombs en écriture ibérique dans un entrepôt de Pech Maho (Sigean)», *Revue Archéologique de la Narbonnaise* 12, pp. 55-123.
- SOLIER, Y., H. BARBOUTEAU, 1988, «Découverte de nouveaux plombs, inscrits en ibère, dans la région de Narbonne», *Revue Archéologique de la Narbonnaise* 21, pp. 61-94.
- TOVAR, A., 1955, «Sobre las escrituras tartésica, libio-fenicia y del Algarbe», *Zephyrus* 6, pp. 273-283.
- , 1961, *The Ancient Languages of Spain and Portugal*. New York.
- UNTERMANN, J., 1975, *Monumenta Linguarum Hispanicarum. I Die Münzlegenden*, Wiesbaden.
- , 1980, *Monumenta Linguarum Hispanicarum. II Die iberischen Inschriften aus Sudfrankreich*, Wiesbaden.
- , 1990, *Monumenta Linguarum Hispanicarum. III Die iberischen Inschriften aus Spanien*, Wiesbaden.
- , 1996, «Los plomos ibéricos», *Estudios de Lenguas y Epigrafía Antiguas - E.L.E.A.* 2, pp. 75-108.
- UNTERMANN, J., 1995, «La latinización de Hispania a través del documento monetar», en: M.P. García-Bellido y R.M. Sobral Centeno (eds.), *La moneda hispánica. Ciudad y territorio*, Madrid, pp. 305-316.

- UNTERMANN, J., 1999, «L'inscription sur pierre d'Ensérune, conservée dans le musée de Cruzy (Hérault)», *Archéologie en Languedoc* 23, pp. 107-110.
- VELAZA, J., 1991, *Léxico de inscripciones ibéricas (1976-1989)*, Barcelona.
- , 1996, *Epigrafía y lengua ibéricas*, Barcelona.
- , 2006, «Lengua vs. cultura material: el (viejo) problema de la lengua indígena de Catalunya», en: Carme Belarte y Joan Sanmartí (eds.), *De les comunitats locals als estats arcaics: la formació de les societats complexes a la costa del Mediterrani occidental. Homenatge a Miquel Cura*, número especial de *Arqueomediterrània*, 9, 2006, pp. 273-280.
- , 2007, «Aspectos en torno a la escritura y la lengua ibérica en el sureste de la Meseta meridional», en: G. Carrasco Serrano (ed.), *Los pueblos prerromanos en Castilla-La Mancha*, Cuenca: Universidad de Castilla-La Mancha, pp. 271-284.
- VILLARONGA, L., 1994, *Corpus nummum Hispaniae ante Augusti aetatem*, Madrid.